

Mehmet HAZAR

Doç., Dr. Düzce Üniversitesi, Düzce, Türkiye (mhazar.nev@gmail.com)
https://orcid.org/0000-0002-3158-3785

**ALTAYİSTİK BAKIŞLA TÜRKÇEDE ZIT SES OLAYLARI-I:
EN AZ ÇABA YASASI***

Öz: Dilde “en az çaba yasası” ve “daha çok çaba yasası” diye iki zit temel kural vardır. Bu irdelemede “en az çaba yasası” üzerinde duruldu. Türk dilinde fonetik hadiseler genellikle zit ses olaylarına değinilerek tanımlama yapılır. Bu zit ses olaylarının başında büzülme ve gerilme gelir. Bu zit ses olayları sadece Türklük biliminin değil aynı zamanda Altayistikte de temel hadisedir. Altayistikte ise ses denklilikleri esastır. Bu ses değişiklikleri fono-semantik başkalaşma ve morfo-fonolojik değişmelerle dilin gelişimine katkıda bulunur. Konuşma dili ve ağızların yazı dili olmadığına değişiklikler daha çabuk olmakta ve dil bir taraftan gelişirken bir taraftan da ölçünlü olmaktan çıkmaktadır. Bu yazıda mümkün olduğu kadar yazı dilinden örnek verilmeye çalışıldı. Gerekli durumlarda ise ağızlara başvuruldu. Altay dillerinden de örnek verildi. Sadece deskriptif (betimlemeli) gramerle ses olaylarını izah etmek yeterli olmayabilir. Bu sebeple diyakronik (art zamanlı) ve senkronik (eş zamanlı) olacak şekilde fonetik tahlil gerekir. Dilde “Hazar Tamgası” denilen bir sıralı kural kaidesi vardır. Burada geçmişten günümüze, kelimenin başından sonuna gidişte bir uyum vardır: 1. K³ (p, δ, ğ), 2. V:/, 3. L döngüsü, 4. d/, 5. W < G > K, 6. Kzk. ş > s, ç > ş; Bşk. s > h. Ses olaylarında en önemlisi “ses yarılmaması”, “birincil uzun ünlünün sebep olduğu fonetik hadiseler” ve “gerilme”dir. Türk dilinin en önemli ses olayı ise Orta Türkçe döneminde üç temel lehçe grubu oluşturan G ünsüzüyle alakalıdır. Türk dili gramerinde fonetik olarak en önemli olan seslik birim ise sıfır ø ile gösterilen şekildir. Kendisi olmasa bile fonksiyonu vardır. Diğer bir husus ise örnek sözcükleri ses olayları bakımından görünüşte birbirine yakın olup karıştırılabilecek olan “kaynaşma, büzülme, toplama, yutulma, erime, geçişme, ulama” ses olaylarıdır.

Anahtar Kelimeler: Az çaba, daha çok çaba, zıtlık, sıralı kural, gerilme, geçişme

*Geliş Tarihi: 8 Aralık 2023 – Kabul Tarihi: 31 Ocak 2024

Date of Arrival: 8 December 2023 – Date of Acceptance: 31 January 2024

Келген күні: 8 желтоқсан 2023 ж. – Қабылданған күні: 31 қаңтар 2024 ж.

Поступило в редакцию: 8 декабря 2023 г. – Принято в номер: 31 января 2024 г.

DOI:10.59358/ayt.1402204

Mehmet HAZAR

Associate Professor, Düzce University, Düzce, Türkiye (mhazar.nev@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-3158-3785>

**OPPOSITE PHONETIC EVENTS IN TURKISH WITH
ALTAISTIC PERSPECTIVE-I: THE LAW OF LEAST EFFORT**

Abstract: There are two opposing fundamental rules in language, the "law of least effort" and the "law of more effort". In this discussion, the focus was on the "law of least effort". The second article will focus on the "law of more effort". In the Turkish language, phonetic events are generally defined by referring to opposite phonetic events. At the beginning of these contrasting sound events are contraction and stretching. I hope that the article about non-busy "stress" will be published before this article. If not, enough examples will be given for understanding when handling the "law of more effort". These contrasting phonetic events are not only the main event in Turkology but also in Altaicism. In Altaistics, sound equivalence is essential. These sound changes contribute to the development of language by phono-semantic metamorphosis and morpho-phonological changes. When spoken language and dialects are not written language, changes occur more quickly, and while the language develops on the one hand, it can also deteriorate. In this article, it has been tried to give examples from the written language as much as possible. When necessary, dialects were used. Examples of Altaic languages were also given. It may not be sufficient to explain sound events only with descriptive grammar. For this reason, multi-time comparative grammatical phonetic analysis is required as diachronic (diachronic) and synchronic (simultaneous). Multi-time comparisons were also made in this study. There is a sequential rule rule called "Hazar Tamga" in the language. There is a harmony going from the past to the present, from the beginning of the word to the end: 1. K³ (p, δ, ğ), 2. V:/, 3. L cycle, 4. d/, 5. W < G > K, 6. Kzk . ş > s, ç > ş; President p > h. In sound events, the most important are "sound splitting", "phonetic events caused by the primary long vowel" and "stretching". The most important sound event of the Turkish language is related to the G consonant, which forms three basic dialect groups in the Middle Turkish period. The phonetic unit, which is phonetically the most important in the grammar of the Turkish language, is the figure denoted by the zero ø. Even if it is not itself, it has a function. Another issue is the sound events of "fusion, contraction, gathering, swallowing, melting, transition, liaison", whose sample words are close to each other in terms of sound events and can be confused.

Keywords: Less effort, more effort, opposition, sequential rule, tension, transition

1. Giriş

Her şey zıttı ile kaimdir.¹ Bu genel kural dildeki ses olaylarıyla da alakalıdır. Türk dilinde her diyalekt grubunun kendine mahsus fonetik karakteri vardır. Orta Türkçenin en önemli ses değişmesi belki de Türk dilinin en önemli ses kaidesi $W < G > K$ olmasıdır. Karluk (Doğu) grubu lehçeleri söz sonunda $g > k$ ünsüz değişmesini tercih ederek ötümsüz sesi, Kıpçak (Kuzey) grubunda $w < g$ çift-dudak tercihiyle labialleşme, Oğuz (Güney-Batı) grubu lehçelerde ise -kök vokalinde birincil uzun ünlünün kısalmışken bıraktığı ses enerjisinin engellenmesiyle- ötümlü ünsüzlerin daha geniş şekilde yer alması (Bogoroditskiy, 1958, s. 97) ve $g > ğ$ [:] ünsüz erimesi ve yutulması belirleyicidir.

Türk dilinde bazı ses olayları kimi zaman tanımları yapılırken birbirinin zıttı olarak ifade edilebilmektedir. Bu şekilde olan ses olaylarının başında dilde *en az çaba yasası* “İng. *least effort*” (Hasene 2011, s. 1) ve “daha çok çaba isteyen değişimler” (Öztürk, 2017, 2182) diye geçer. Alınma kelimelerin Türkçeleştirilmesinde en önemli ilkelerden biri en az çaba yasasıdır (İşihara, 2005, s. 87). Birçok ses olayı bu iki ses olayının içerisinde yer alır. Aşağıda gerektiğinde Türklük bilimine katkı sağlamak için -ses olayı ile örtüşme de- Altayistikteki denklilere de gidildi. Artık Altay dil kuramı değil Altayistik bir bilim dalıdır.

Altayistğin temelinde ses denklikleri vardır. Bu sebeple ses olaylarının nedenlerini bulup ortaya çıkarmak gerekir. Ses olaylarının tek bir nedeni olmadığından bunları bulup ortaya çıkarmak güçtür. Altay dillerinde bilhassa Türk dilinde ses değişimleri çok ağır geliştiğinden -yani Türk dilinin yaşı meselesinin karanlık dönemlere uzandığından- dillerin ses yapısında *dal ses* (allophone) ve *dal biçimleri* (allomorph) ortaya çıkarken sözcükteki bazı ses değişimleri ise fonolojik başkalaşma ile anlamları *eğretileme* (istiare) ile somuttan soyuta geçirerek *mecazlar* (metaphorical meaning) yoluyla *mizah* (humor) boyutuna ulaşır (Karaağaç, 2021, s. 53, 55).

“Öte yandan dilde kolaylık ile kolayca kaçmak aynı şey değildir. Özellikle sosyal medya dilindeki kolayca kaçma ve özensiz kullanım ürünü rastgelelik, eksiltme veya değiştirmeleri (bk. Tüfekçioğlu, 2010; Yaman & Erdoğan, 2007) en az çaba yasasının işleyişi olarak değerlendirmek yanlış olur.” (Karaca, 2021, s. 363) “Hangi yöntem kullanılırsa kullanılsın en az çaba ilkesi işletilirken dilin diğer kurallarının bozulmamasına dikkat edilmelidir.” (Aydın, 2011, s. 5).” Ancak Anadolu ve Rumeli ağızlarında ve yazıya geç geçtiklerinden Türk lehçelerinde *kolay söyleme* yoluyla kelimeler

¹ “Zıtlar arası ahenk, af ve günah yarışta / Bütün zıtlar kavgada, bütün zıtlar barışta.” N. F. Kısakürek, Çile.

tanınmaz hâle gelmiştir. Batı Rumeli Kosova-İpek şehri -Millî Şâir M. Âkif'in babası İpekli Tahir Efendi'nin memleketi- ağzında hem art zamanlı hem de eş zamanlı olarak betimlemeli (tasvirî) gramerde fonetik hadiseler çok zamanlı olarak görülmektedir: *begenosi* << *beğeniyorsun*, *celiçe* << *gelirken*, *cide* << *gid-e yor-ur*, *çeret* << *kere*, *çet* << *kez*, *çülüm* << *kilim*, *düvermi* << *söylemek*, *hurbiş* << *her bir şey*, *imisok* “*imişiz*” << *imiş+ök*, *kapanok* < *kapalı*, *oou* << *olur*, *tosoydor* << *işte o şöyledir*, *tafta* < *tahta*, *toni* < *işte onu* (Jable, 2014, s. 53).

Fonetik hadiselerde korpuslarda rastlanan bir gramatikal veri birimi içinde farklı değişimler gösterdiğinden birden fazla ses olayına örnek olabilir. Aşağıda alt maddeleriyle beraber zıt ses olayları tanımlanıp örneklendirildi. Bu çalışmada sadece en az çaba yasası irdelendi.

2. En Az Çaba Yasası

Türkçenin ses dizgesinde “/c/ sesi /d/ ve /j/ ünsüzlerinin birlikte sesletilmesiyle, /ç/ sesi ise /t/ ve /ş/ ünsüzlerinin birlikte sesletilmesiyle oluşan ‘*afrike sesler*’dir. Bu seslerin sesletimi sırasında, dilin ön ve orta kısmı öndamağa dayanıp tam bir kapanma oluşturur. Patlamadan sonra kapanma yavaşça azalır ve aynı yerde soluğun çıkacağı bir daralma oluşur.” Bu sebeple *c#* ünsüzü son seste bulunmaz ve Türkçe ön seste ünsüz yığılmasına müsaade etmez. Türkçe ünsüz sınıflandırılması için bk. (Ergenç & Uzun, 2017, s. 133).

Uzun ifade yerine yetinmecilik (minimalistik) tercih edilmektedir. Bu durum, kolaylığı sağlamak amacıyla dilde en az çaba yasası (zipf) kuramını doğrulamaktadır. Bunun zıttı da en çok çaba yasasıdır. Dilde zamanla olabildiğince sık kullanılanı eleyerek en az ses birimi tercih edip en tasarruflu ölçüde eklemcilik sürecinde birim zamanda eksiksiz kodlamayla dil birimlerini yaklaştırıp genelleştirerek olası doğal dil veya yapay dil (*pidgin* “iş dili ortaklığı” ve *Creole* “bu karışım dilin sonraki nesilde ana dil olması”) eğilimi oluşturmak şeklinde tanımlanabilir (Demirci, 2015, s. 26). Mesela alfabede de durum böyledir. Bilindiği üzere Köktürk imla geleneğinde eğer birincil/asli uzun ünlü değilse vokal söz başında yazılmaz. Yine yüzlerce piktogramın ligatürleşerek ideograma dönüşüp belli oranda Köktürk işaretlerini oluşturması da böyledir. Otuzun alt veya üst küsuratıyla ölçünlü kabul edilen alfabenin 14 işaretle IX. asırdan XV. asra kadar kullanılan kültür dilinin alfabesi Eski Uygur Yazısı da alfabesindeki az harf sayısı ile daha az çaba yasasına bir örnektir. Yine Osmanlı Türkçesinin el yazısı olan her ne kadar günümüz okuru için daha çok çaba yasası gerektirse de “Rik’a”nında çabuk yazma kaygısından dolayı pratik bir yazı hâline gelmesi de hakeza böyledir.

2.1. En az çaba yasası

İşlevsel ses değişiminde konuşurun genel eğilimi “boğumlanma çabasının en aza indirilmesi” ve “seslerin algısal kolaylık için kendilerini nasıl düzenlemeleri gerektiği” şeklinde temel iki ilke bulunur (Martinet, 1952, s. 26).

Kelimeyi muhaffef hâle getirip kolay söyleme yoluyla bir telaffuz estetiği kazandırma ve bazen tenafürden (cacophony) kaçınma yoludur. Sadece ekleşmedeki /y/ türemesi hâriç -kimi zaman yutulmadan (absorption) dolayısıyla düşmesi² görülür. Dilin kaynak dilden aldığı kelimeleri konuşurun kendi aksanına göre Türkçeleştirmesinde en az çabayı birden fazla ses olayı gerçekleştirerek gösterebilir: ç > ş, io > ø, ll > lø, o > ø; *kaşkaval* “oval şekilli yumuşak peynir” < [ka.çio.ka.vâl.lo] İt. *caciocavallo* < [çizi < İng. *cheese*] *cacio* [Lat. *caseus*] “peynir” + *cavallo* “at” [> Fr. *cavalier* > kavalye “süvari => bir kadına dans ederken eşlik eden beyefendi”].

En az çaba etkisinde *birleştirme zinciri* (merger) ve *çekme zinciri* (drag chain) görülür (Karaağaç, 2021, s. 54). Dilin en az emek konusunda en çok bilinen patlayıcı ünsüzlerin iç ve son ses oluş durumlarında, ötümsüzleşme ve genizleşme eğilimi görülmektedir. İletişimdeki hız bol enerji isteyen sesleri çıkarmaktan konuşuru imtina ettirir (Karaağaç, 2021, s. 54). Doğal olarak orta hecede ünlü düşmesi de sıkça görülür.

Dil canlı bir varlık olduğundan dolayı fonetik değişim kaçınılmazdır. Eklenme sırasındaki etkileşimler, sözcüklerin metin içinde veya konuşma esnasında diğer çevre şartları yanında en az çaba yasasına bağlı evrensel eğilimler nedeniyle sözcükleri oluşturan sesler değişebilmektedir.

2.1.1. Ses değişmesi

Ünsüz değişmesi aşağıdaki üç maddeden sonra söz başında düşen ünsüzlere dikkat gerektirir:

Ünlünün ünsüz olarak değişmesi, ünlü ve ünsüz değişmesi şeklinde görülebilir. Türk dili ve lehçelerinde /s/ ünsüzünün durumu önemlidir.

Birincisi: Kazak Türkçesinde sonra ç > ş ünsüz değişmesi önce ş > s ünsüz değişmesi olmuştur. Aksi takdirde önce ç > ş, sonra ş > s olsaydı ç > ş > s olacağından bütün ç ve ş ünsüzleri s olacağından günümüzde alınma kelimeler hariç Kazak Türkçesinde ç ve ş sesleri olmayacaktı. Muhtemel ki Ana Türkçe döneminde başlayan ş > s ünsüz değişimi tamamlandıktan sonra

² Ses düşmesi dil bilgisinde dilin bütün gramer birimlerini kapsarsa *eksiltim* (ellipsis) terimiyle adlandırılır. Eski kaynaklarda *hazf* (hazf u takdir) denilmiştir. Sözcük parçalarında kısaltılarak kullanımlar da buna dâhildir (Gümüştam, 2013, 1539). Bu makalenin örneklemesine alınmadı.

Eski Türkçe döneminde başlayan ç > ş değişmesi Orta Türkçe döneminde tamamlanmıştır.

İkincisi: Başkır < Başkurt (< *baş ogurt* > *Baş Oğuzlar*) Türkçesinde Yakutçada söz başında korunan #s ünsüzü s > h ünsüz değişmesine uğrar: Bşk. hez “siz”, һары “sarı”, һазақ (< *sadağ* > -gerilmeyle- Моғ. *sağadağ* “ok torbası, tirkeş”) “sadak”, һалкын (< *salkın* Özb.) “serin”, һырақ (*seyrek* < *sedrek* “aralıklı, ağ gibi gözenekli”) “seyrek” < **δēd’/le-k* > Моғ. *seyle-* “oymak”, *seymegey* “gözenekli kumaş”, *seyre-* “yoğunluğu azalmak”.

Üçüncüsü: Yakutçada #s < *#δ (*d, d^h, h, n, y, s, c, ç, j, ø*) ve Yak. *s#* << **r²* olması [Yak. *sas* “yaz”, Çuv. *śur* “yaz” < **δar²* < **δal²* >> *yaş*, Mac. *nyár* “yaz”, Моғ. *niray* “taze”, Kor. *nyerim* “yaz”, Manç. *narhun* “yeşil, taze”, -gerilmeyle-] (Ceylan 1994, s. 148) ve -Bşk. gibi s > h değişmesiyle- Jap. *hir(a)* “yaz”, Evenki *çular(in)* “yeşil”.

Söz başında ünsüz düşmesi: And. ağz.’da *eynim* “kaynım”, ilk kelimenin sonundaki ve ikinci kelimenin başındaki ses değişimi (*sandhi*) ile *alārga* < *alağarga* < *ala karga*; Tuv. *ujik* “şişkinlik” ve Kzk. *ısk* < *şişek* “kuzu” > And. ağz. *işek*; Çağ. *isne-* < *kişne-*; Kök. *urutqa* < *çurutqa* vb. (Sevortyan, 1975, s. 789).

2.1.1.1. /y/ ünsüzünün yardımcı ünsüz olması veya i > y, d > y ses değişmesi: Ses olaylarında en az çaba ilkesinin başında Türkçenin biricik ünsüzü olan ve yardımcı ünsüz kabul edilen yarı-ünlü /y/ akıcı ünsüzü gelir (Ercilasun, 2000, s. 129). Ünlüyle biten isim veya fiil olan kök veya gövde şeklinde olan kelimeyle ve yine ünlüyle başlayan ek arasında daha çok kaynaştırma harfi diye bilinen yardımcı ses olarak en az çaba kuralı gereğince dil biriminin şekil bilgisinde morfo-fonolojik olarak yerini alır: Örnek: {+(y)ek} *araba+ya, sürü+yü; izle-yecek, oku-yuş* vb. Ancak *sub* > *suw* > *suv* > *suy* şeklinde tarihi fonetik gelişim olduğu için *suy+u* ve yine *to-d-* > *doy-* şeklinde tarihi fonetik gelişim olduğu için -ET *todsar* “doysan”-*doy-acak* gibi örneklerde /y/ asli/birincil ünsüzdür. Bir istisnası daha var. Cevheri (bildirme eki) *ér-* > *i-* fiilidir. Tıpkı sözdiziminde olduğu gibi sıfır (ø) yineleme/tekrar yoluyla gereksiz birimlerin derin yapıda bırakılması (Hasene, 2011, s. 1) gibi ses olaylarında da ünsüz erimesinden sonra *ğ* > ø ünsüz düşmesinin görülmesi de en az çaba yasası gereğidir. Örnek: *gönye* “Marangozlukta kullanılan 90°’lik üçgen biçimindeki âlet” < Yun. *gônia* “köşe”, *ısı-ø* “ısı” < *ıssi-ø+cak* ~ *ıssi-ø+cek* < *ıssi-ğ+cek* “sıcak” < *ısiğ* + ø < *ısiğ* + *ér-ken* “sıcakmış” > *is+i-* < *is* < *ıs* < **iş* “duman” > ET *yıdı-* -birincil uzun ünlü ya ünsüz ikizleşmesine ya da söz başında protez #y türemesine sebep oluyor-] >> EAT *ıssi-yken*, -alçalan diftong olarak i > y kayan ünsüz değişmesiyle- TT *hastayken* < *hasta iken* gibi. Yukarıda makalenin hacmini aşmamak için artık çok bilinen /ş, s, n/ ünsüzlerinin

yardımcı ses olmadığı konusuna girilmedi. Aşağıda görüldüğü üzere sıfır ses birim de hem eş zamanlı hem de art zamanlı olarak en az çaba yasası gereğidir.

2.1.1.2. Ötümlüleşme ve Ötümsüzleşme: Artikilasyonda ekleşme süreci ve iki vokal arasında bir konsonun kalma durumu söz sonundaki ünsüzlerin tonlu bir şekilde yumuşak telaffuz edilerek ünsüzün ötümlüleşmesine veya nazallığını kaybetmesine sebep olur veya gerilek benzeşmeyle söz başında dâhi görülür: Moğ. *kiray* “Moğol soyu” > *Giray* “Al-i Cengiz, Kırım Hanlığından –Altın Orda Kerey kabilesinden- gelen soy, noyan, prens” [> Rus. *geroy* “yiğit, kahraman”]; *kılıç* > *kılıcı*, *oña* > *ona*.

Ötümsüzleşme Türkçenin öz sözcüklerinden daha çok dile girmiş alınma sözcüklerde görülen bir fonetik hadisedir. Son seste /b/, /c/, /d/ ve /g/... /z/ gibi tonlu ünsüzler bulunan bütün alınma sözcükler Türkçe söyleyiş kuralına uyarak ötümsüzleşirler. Seçki: *pafta* < Far. *bāfte*, *menteşe* < Far. *bend keşe*, *kuvars* < Alm. *quartz* (İşihara, 2005, s. 44, 83).

2.1.1.3. önlüleşme (ünlü incelmesi/palatalisation): Ünlünün kalın sıradan ince sıraya geçmesi de en az çaba yasası gereğidir. Daha çok diş ve ön damak (diş kökü) ünsüzleri ve yarı ünlü ola /y/ akıcı ünsüzü yanlarındaki ünlüleri doğal olarak inceltirler. Kaynak dilden ister art zamanlı olarak olsun ister alınma kelimelerde olsun 11 tane olan (c, ç, d, ş, s, t, z; l, r, n; y) ünsüzler yeteri kadar yekûn oluşturduğundan işlek bir ses olayıdır ancak makalenin hacmini aşmamak için her harfe birer örnek verildi: *edep* < Ar. *ad^ab* “terbiye, kültür” (Alkaya, 2021, s. 332), *bin* < *bıñ* “1000”, *bünye* “beden” < Ar. *bunya^t* “yapı”, *cülus* “tahta çıkma” < Ar. *c^ulūs*, *din-* < *tin-*, *dişi* “erkeğin zıttı” < *tışı* “üretme özelliğine sahip”, *elma* < *alma* < *almıla* < *alimla*, *için* < *uç* “sebep” +*u* “3. teklik kişi iyelik eki” +*n* “vasıta eki”, *iş* “çalışma” < *iş* “ediş”, *kiler* < Far. *kilār* “erzak odası” < Yun. *kellārion* κελλάριον “odacık” < Lat. *cella* “hücre”, *kösele* “işlenmiş deri” < Far. *gōsālē* “dana” < Far. *gow* “inek” + *sālē* “bir yıllık”, *terazi* < Far. *l^rrāzū* “tartı âleti”.

2.1.2. Düşme

Fonetikte “en az çaba yasası”na uyan türemenin zıttı bir ses olayı da ünlü ve ünsüzlerde görülen düşme hadisesidir. Konuşma sırasında kolay söyleme gereği -yutulma veya Türkçede bulunmayan konson çiftleri ve kakafoni gibikimi sebeplerden ötürü meyilli bazı sesler düşer. Böylece kelimenin muhaffef hâle gelir. Orta hecede ve kelime içinde işlektir. Daha çok ağızlarda görülen bu ses olayı yazı dilinde daha az olarak art zamanlı şekilde görülür:

2.1.2.1 ünsüz düşmesi: Ünlü ve ünsüz düşmesi şeklinde iki alt başlık altında örneklendirildi.

2.1.2.1.1. ön seste ünsüz düşmesi: Özellikle Rus oryantalist Türkologların yazı diline aktardıkları söz başı (anlaut) AA $*\#d$ ünsüzünün *d*, *dj*, *dz*, *n* ($> \eta > g > h > k$)-, *y*, *s*, *ś*, *ç*, *ş*, *c*, *j* ve \emptyset olması yani ünsüz düşmesi önemlidir. Geçmişten günümüze, kelimenin başından sonuna doğru - Gagavuzların 20 rakamını gösteren şekil ki Diachronica dergisinin kapak resmi \uparrow gibi- Hazar Tamgası \oplus adı verilen sıralı kural kaidesinde ikinci söz başı ünsüzü AA $*p^h > p$, *h* ($> k$), *f* ve \emptyset olur. 1. kurak $\#K^3$ olarak en son AA *k/c* [*c* $> \ç > j$] $< g$ [$> h$] $< *\#g̃ > w > v$ ve \emptyset ünsüz yarılmasıyla erken/karanlık dönemde oluşan ünsüz değişimleri vardır: Manç. (*j*)*il+an* “3”, Moğ. *gur+aw* (Balzək, 119), Moğ. *guraw* $< AA *g̃il^2+am >$ Çuv. *weç(im)* “üç” ~ *vişşe*, TT *öüçö*, **gul^2am > *öulçam > *öoçam >* Kor. *san -set* değil ve Tuv. *üj+en* // Şor. *üj+on* “3 x 10” (diftonglu olarak) // Kor. *seol+eun* “3 x 10” - // Jap. *san* \equiv //labial acration ile instrumental- Hak. *üz(öl+en)* “üçü birlikte” - çokluk eki fonksiyon kaybedince ek yığılması başlar-, Başk. *ös*, Karaçay-Balkarca *üç юч*, Özb. *uch*, Tatarca *öç < üç*, Kzk. *üş* // Mac. *hár+om* “üç” ve Moğ. *kur+ban* “üç” $< *g̃il^2+am$; *öilik < yilic*, *öindir- < yintür-*, *öincit- < yinçit-* “küçük düşürmek” $< yunçit-$ “eziyet etmek”, *öip < yip < *dip*, *öigren- < yigren-* [*yig* “çiğ et” $< *dig >$ *çiy* “ıslak”], *öile < biöle < birle*, *ööl- < dialect wol- < bol- < *p^höl^2- $>$ Tat.-Bask. *bul-* [*u < o*], Yak. *buol-* [yükselen diftong] ve Çuv. *pul-* ayrıca Kor. *öil-* “olmak” // Moğ. *bol-* // Mançu-Tunguz (Evenki) *biö* // Jap. *öar-*; *öolta < İt. volta* “dönme”. Anadolu ağızlarında daha çok görülse de yazı dilinde art zamanlı olarak tarihi ses olaylarında ve az da olsa alınma kelimelerde görülür: *iç edik* “terlik” $>$ *çedik* “papuç”, *mutlu < umutlu*, *sıcak < ısıcak*, *sıtma < ısıtma*; *rakı < Ar. ‘araķī*. Makalenin hacmini aşmamak için \emptyset fonolojik değer olmak şartıyla Hazar Tamgası sıralı kural -1. $\#K^3$ (p^h , δ , $g̃$), 2. $*V:-$ (kök vokalinde birincil uzun ünlü ve diftonglaşma ile ünsüz ikizleşmesi, ötümlüleşme, genişleme, türeme vb.), 3. Ses yarılması sonrası L [$> lç > ç$] döngüsü (LIR $>$ ŞAZ), 4. ET *d/* (*r < d > t*, *z*, *y*), 5. Gerilme *V: > VGV*, 6. OT *W < G > K*, 7. Önce $\ç > s$ sonra $\ç > ş-$ gereği bir örnek: *arı* “bal arısı” $< *hāri$ ($\sim hāre$) $>$ Halç. *hā^rı*, Kkp. *hārre* (Eker 2013, s. 151) Çuv. *hurčē*, Fü-yu Kırg. *aar*, G Alty. *adaru* $< *p^hād+(i)l^2+a >$ Kor.-Jap. *beol*, Manç.-Tung. (Evenki) *etyla*.*

Ayrıca tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde seyrek olarak görülen söz başı ünsüz düşmesi de birçok sözcüğün izahını kolaylaştırır:

2.1.2.1.2. iç sesteki veya orta hecedeki ünsüzün düşmesi: Çok işlek bir ses olayıdır. Kolay telaffuz, kısaltma ve çevre şartlarına göre -konson kombinasyonlarına göre ve benzeşme ya da yutulma ile erime gibi- kimi tasvirî (ekleşme sırasındaki) veya tarihi ses olayları orta hecede ünsüz düşmesine vesile olur. Art zamanlı olarak tarihi ses olaylarında ve alınma

kelimelerde görülür. Alfabetik olarak dizildi: *alçal-* < *alça(k)al-* < *alçak* “şağı” > *-lç/* > */ş/-* Öğz. *aşak* “aşağı”, *elma* < *-l/* ünsüz düşmesi- *almoa* < *almıla* (Sertkaya 2015: 66) *al* + **mla* < *mıla* < *mala*// Yun. *mālon* “elma, İng. melon (kavun)”, *assubay* < *asøsubay* < *ast+su+beg* < *ast+* “ [*ş* < *l*] < ‘alt’ > *art* > *az* > *as+*” + *su* “ordu” + *beg* “bey”, *beter* < Far. *bed* “kötü” + *ter* “daha, üstünlük eki”, *bulanık* < *bulğanuğ*, *büyücek* < *büyük+çek*, *çabucak* < *çabuk+çak*, *çapraz* < Far. *çep* “sol” + *rast* “sağ”, *gerek* “ihtiyaç” < *ker²* [*kez*] “oyuk”+*ge-* “eksilmek” +*k* “noksan” < *kergek*, *getir-* < *keltür-* < *kél-* < **ki:l-* > Çuv. *kil-*, *hastane* < *hastahane* < Far. *h^astē* “yorgun” +*hāne* “ev”, *ileri* < *ilgerü*, *isilik* “harareten deride oluşan kabarcık” < *isig* “sıcak” +*lig*, *kayır-* < *kadğur-*, *kulak* < *kulğak*, *kuşak* < *kurşak*, *ocak* < OT (Krh.) *odzak* (~ *otsak*) ‘mutfak ocağı’ (Eker 2013: 158) < ET Orh. *oçuk* < AT **oçuk* < *ōt+çuk³* < **p^hōδ* “ateş” > -r türemesiyle- Nog. *orçag* (Eker 2013: 163), Karl./Doğu Lehç (Özb.) *ular* // Kıpç./Kuzey lehç. (Kzk.) *olar* < *onlar*, *otur-* < *oltur-*, *orak* < *orgak*, Kzk. *osınday* “bunun gibi” < *o(l)* “3. kişi zamiri” +*sin* “sonu zamir n’li olan 3. teklik kişi iyelik eki”+*dag* “gibi edatı” < *ol* [Far. *pir* “önder insan, yaşlı”] < **p^hō+l²* “er ‘erkek’ veya eş ‘dişi’ olan” [> diğer dillere **hō* > **hē* > *he/she* olarak geçmesi] > *al* ~ *ōān* Tat. *andıy* (Çev. Alkaya, Kudaşev 2011, s. 327) < *an* “o” + *dag*, *pek* < *berk*, *ras(gele)* < Far. *rast* “doğru, sağ, musiki makamı”, *sağlıcak* < *sağlıkcak*, *salep* < *şahleb* -kısaltma yoluyla- < *husyetü’s-sa’leb* “tilki hayası, tilki taşığı, orkide” < *h^uşyet^u’s* “taşak” + *ş^a’l^eb* “tilki; üzüm asmasının kütük kısmı -ki yuvarlak omçaları tilki hayasını andırır-”, *seyrel-* < *sedre(k)-* “seyrek ol-” -l- < **sedle-* “yontmak” > Moğ. *seylü-* “oymak”, *sıcacık* < *sıcak+çık*, *suvar-* < *suvğar-* < *subğar-*, *taröla* < *tarı-* “ekin ekmek” -ğ [> *darı* “tahıl”] +*lağ*, *tüfek* < Far. *tufeng*, *ufacık* < *ufa(k)+çık*, *ufal-* < *ufa(k)-l-*, *üsteğmen* < *üstteğmen*, *yaprak* < *yapurğak*, *yüzükoyun* < *yüzün kodu*.

2.1.2.1.3. son seste ünsüz düşmesi: Türkçe ve bazen tanınmayacak hâle getirilerek Türkçeleştirilen alınma kelimelerde ayrıca ekleşme ve kelime birleşmesinden sonra da görülebilen bir ses olayıdır.: *af* < Ar. ‘*afw* “bağışlama”, *büs* < *büst* < Fr. *buste* “İnsan vücudunun göğüsten yukarı

³ TT *ocak* < AT **ōt* < **p^hōδ* “ateş”+(ek) > Moğ. *агшаагч* [*aqşāgç*], Kor. *화덕* *hwadeog*, Jap. *火* *huo* “ateş”. Kelimeyle alakalı Moğ. *oçin* “kıvılcım”, *otaçin* “otacı, doktor”, *hotugu* “çömlek”, Hotan “-tuğlalarla- duvarla çevrili şehir” örnekleri verilmiştir (Türk 2009: 255). Verinti kelime olarak Far. *püteç* < *pūta* veya *pote* *پوتو* “küçük kazan, ok hedefi, metal eritme kabı” < O Far. *pōtak*. Batı dillerinde *pot* “kazan, tencere”, Osm. *kuyumcı potası* ibaresindeki *pota* < Far. *pūteç* < *pote* > Fr. *poteau* “pota, etrafı ağla çevrili çember” örnekleri de eklenmelidir (Türk 2009: 255). Muhtemel ki < **p^hōδ* “ateş” > *far* “alev çevresinin camla örtülü şekli, fener, lamba” < Fr. *phare olmuştur*. Avesteca *har* “güneş ateşi” > O Far. *farn* > Far. *f^r* > T *fer* “parlaklık” dâhi buradan gelir. -r > l- İng. *helio*+ “[bileşik adlarda ön ek] güneş” ve -d/ > r/ ve kök vokalinde ünlünün ünsüz uzaması yani şeddeleme V:/ > KK ile- Ar. *h^arr* “ateş” dahi < **p^hōδ* kökünden gelmektedir.

kısmını temsil eden heykel”, *darı* < *tarı*- “ekin ekmek” -*ğ* // Özb. *tariq* // Y Uyg. *térik* // Kırg. *taruu* // Moğ. *taria* // < **ḍal*²*u-ğ* > -**ḍ* > *c* > *ç* > *sh* [ʃ]-Jap. *shū*, *diri* < *dirig*, *kapı* < *ka*- “örtmek” -*p*+ “kalıcı zarf-fiil eki” +(u)*ğ* “isimden isim yapma eki”, *lades* < Far. *yād* “akıl(da)” + *est* “dır, bildirme eki” < *hesten*, *pes* “hafif ses perdesi; yenilgi” < Far. *pest* “hafif tonda söylenen”, *ras* < Far. *rast* “doğru, *sarı* < OT (EAT/Oğz) *saru* < *sariğ* // Moğ. *sira* “safra” // Kor. *noI+ang* ~ *nor+ang* // -gerilme ile ünsüz türemesi *VyV*- Manç.-Tung. (Evenki) *siyar+in* // -#*ḍ* > *n* > *ŋ* > *y* > *g* > *gh* > *h* > *k*-Jap. *kiira* // Mac. *sárga* < **ḍāl*²*ig* > *T saz* “sarı renkli (nesne)” // Çuv. çyphen *šüren* ~ *sarä*, -gerilme ile *VhV* türemesi- Yak. *sahar(xay)* // Trkm. *sāri* // (Hakas) Fū-yu Kırg. *sariğ* // Özb. *sariq* // Y Uyg. *sérik*, *tarla* < *tariğla*, *usta* < *ustād* “hoca, profesör”, *yayla* < *yalağ*, *zorba* < Far. *zur* “güçlü” + *bāz* “oyun” < *bahten* (Böler, 2021, s. 175).

2.1.2.2. ünlü düşmesi: Kaynak dil olarak tarihi Türk dilinden ve periferik dillerden alınan kelimelerde görülse de gramerde pek irdelenmemiştir (Türk 2003, s. 223). Morfo-fonemik değişme olarak “dar ünlünün düşmesi” ~ *ø* ile “nöbetleşme” kabul edilmektedir (Tekin, 1995, s. 10).

2.1.2.2.1. ön seste ünlü düşmesi: Yazı dili hâline getirilmiş Aral-Hazar grubu Türk lehçeleri -Türk dilinin Kuzey-Batı (Kıpçak) alanı içinde yer alan Kırgız, Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçeleri- özelinde, akıcı ünsüzler (sonantlar “kendileri ötümlü olup ötümsüz karşılığı olmayan ünsüzler”) -*l*, *r*, *n*, *m*, *y*, *z*- önünde ünlü düşmesinin yine akıcı ünlüler önünde ünlü türemesine bir zıt tepki olarak oluştuğu belirtilmiştir (Menges, 1959, s. 459). Çok heceli sözcüklerin başında bazı sebeplerle -yani ünlünün niteliği, vurgu, seslem karakteri, çevre şartlarına göre ünlünün yanındaki ünsüzün etkisi ve takip eden hecelerdeki ünlülerin etkisiyle (Tenişev, 1984, s. 78) - geçirilen dil evrimi sürecinde hızlı konuşmadan dolayı yazıya “Türkî Tili”ni lehçelere bölme amacıyla geç geçirilen yarı-sun’i Türk dillerinde söz başı ünlü düşmesi daha çok görülür: *birisi* (*gün*) < *öbürüsü* < *ol birisi*, *lan* < *ulan*, *lay* “çamur” < Osm. *ilāy* ~ *lāy* “kül” [*lāy*^h*ār* “kül yiyen”] < Far. *lāy* “tortu”, *mutlu* < *umutlu*, *rakı* < ‘*arākī*, *sıcak* < *ıssıcak*, *sıtma* < *ısıtma*, *şimdi* < *uş imdi* [*amdi* < ET *amti* “şimdi” < *am* “şu an”].

2.1.2.2.2. iç seste ünlü düşmesi veya orta hecedeki dar ünlünün düşmesi: Betimlemeli/tasviri (descriptive) olarak ve nadiren art zamanlı olarak düşmeye meyilli dar ünlülerde ekleşme -ki bu durumda *yutulma* denir (Turan, 2006, s. 49)- veya seyrek de olsa kelime birleşmesi ile arkaik olarak ek birleşmesi sırasında -*ot+a-daçı* “ET gelecek zaman sıfat-fiili” > *otaçı*⁴ ve

⁴ Eklerin kelimeleşmesi ilginçtir. Tam dersi ikincil kelimelerin de ekleşmesi söz konusudur ki bu mevzuda doktora çalışması yapılmaktadır. Her iki zıt yönde yapılan iki tezin “Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kelimeleşmesi” diye bir kitapta birleştirilmesi güzel olacaktır.

alınma kelimelerde de eş zamanlı görülen işlek bir ses olayıdır ama yine hacmi aşmamak için yeterli sayıda örnekle iktifa edildi: *ayrı* < *ayırı*, *aklımda* < *akıl+ım+da* < Ar. + T *'aḳ'l* “sağduyu” +*ım* “1. teklik kişi iyelik eki”+*da* “bulunma ad durumu eki”, *bağrış* < *bağırış*, *birbirine* < *biri birine*, *burun burna* (*gel-*) < *burun buruna*, *çevri* < *çeviri*, *devrim* < *devir-im*, *dirlik* < *dirilik*, *emret-* “birleşik geçişli (nesne alan) fiil, buyurmak” < *emir et-* < Ar. + T *amr* “buyruk” *et-*, Ar. *fıkr* > T *fikir* > *fıkr+i*, *giysi* < *giyisi* < *giyesi*, *kalfa* “ustanın yardımcısı” < Ar. *ḥalīf* “halife, birisinin yerine geçen, vekil”, *hepsi* “bütünü, tamamı” < *hepsi* < Far. + T *ham* “bütün” +*ı+sı* “3. teklik kişi iyelik eki yığılması, belirsizlik zamirlerinde kategori değiştirerek ara ek türünde yapım eki olabilir.”, *içerde* < *içeride*, *ismi* < *isimi* < Ar. + T *ism* “ad, nam+i // [Ar. *sēmā* “(namı) yüceldi, üst; gök, esma”], *kaptan* < İt. *capitan*, *kaşkaval* “oval şekilli yumuşak peynir” < İt. *caciocavallo*, *kaynana* < *kayın ana*, *kaybol-* < *kayıp ol-*, *kokla-* < *kokula-*, (*tüfek*) *omza* < (*tüfek*) *omuza*, *kork-* < *korık-* // Moğ. *korgu* “korunma” < *kori-* “korumak” +*gu*,⁵ *oyna-* < *oyuna-*, *pinekle-* “uyuklamak; hiçbir iş yapmadan oturmak” < Far. + T *pīnakī* ~ *pīnagī* “hafif uyku” +*lemek*, *rezene* “maydanozgillerden ıtırılı bitki” < *razane* < *razyane* < Far. *rāz'yāne* “arapsaçı”, *savrul-* < *savur-ul-*, *sarar-* < **sariar-* < **sariøar-* < *sarığ+ar-*, *savrul-* < *savurul-*, *şehirden şehre* < *şehirden şehire*, *ilerlemek* < *ilerile-*, *vermiştim* < EAT *vermiş idum*, *yanlış* < *yanılış*, *yumurtla-* < *yumurtala-* < *yum- urt+* “isimden fiil yapma eki”+*ga* “küçültme eki” +*la-* “isimden fiil yapma eki”.

Ekleşme sürecinde araya /y/ ünlüsünün girmesi gibi bu ses gelişimi de betimlemeli/tasviri (descriptive) bir fonetik olay olabileceği gibi art zamanlı da olabilir: *alınım* < *alın+ım* < *alın*, *ağzım* veya *kavşak* < *kavşak* < *kavış-gak* < T *kabiş-*gak* < Moğ. *qabi+r+ga* “kaburga” [> *khavirga* > Moğ. lehçelerinde *hāvır(i)gə* (Çiçek, 2015, s. 57)] < Moğ. *qabi* “yan” < **qa-* “örtmek, kaplamak” -*p+* “kalıcı zarf-fiil eki” +*iø* “isimden isim yapan ek” < **qa-p+ig+(i)l* > *kabi+ø+r* “göğüs kafesi” > *kabur+ga*, -metatezle- Rize ağz. *karboğa* (Günay, 1978, s. 98), Özb.-Uyg. *qovurg'a*, GT *kabırğa*, Kor. 갈비 *kalbi* “kaburğa” < -tenafür/kakafoni olmasın diye /l/ ünlüsünün biri düşer- **qa-l²-(i)p+ig+(i)l* olan kelimenin Türkçede şekli *kavışak* > *kavşak* oluyor.

Alınma kelime Türkçeleştirilirken -söz başında ünlü türemesi olurken- iç seste ünlü düşmesi olur: *oruç* < O Far. Far. *roçe* > Y Far. *rûze* > Kzk. *oraz*, Elz. *orcik* “şireyle yapılmış cevizli sucuk” < Malt. *orucik* < Erm. *roçik* > Bolu *ürücük* > Harp. *ürçik*.

⁵ İstiklal Marşı ve Kitabı Dede Korku'taki *kork-* “ödlek olmak” değil, koruma endişesi anlamında, endişe eden, sevdiğini sakınma manası vardır.

2.1.2.2.3. orta hece düşmesi: İç seslemede ünlüleşmeye meyilli *h, ğ; n, r, y* gibi fricativler veya sonantlar arkaik süreç içerisinde söyleyişte ses değerlerini kaybetmeye başlayınca önce dar ünlülerde başlayan bu ses olayı geniş ünlüde de vurgu zayıflığından açıklığını yer adlarında (ulamayla nadiren korusa da) koruyamayarak en az çaba yasası gereği \emptyset şeklinde alınma veya Türkçe kökenli kelimelerde hece gizlenimi oluşur (Üçok, 1951, s. 197). Daha çok kelime birleşmelerinde görülür: *ayol* < *ay oğul*, And. ağz. *bıldır* < *bir yıldır* (Demir ve Yılmaz 2014, s. 173), < *çile* < Far. *çil+e* “Fiilin geçmiş zaman köküne eklendiğinde edilgen sıfat-fiil (passive participle) üretir.” < Far. *çihil* “kırk”, *kardeş* < *karındaş*, -ikincil kelimenin ekleşmesiyle seslem saklaması- *dır* < *tur-ur* veya *sürçi* “boyacı” < *sür- \emptyset +çi* < *sür-ür-çi* (Tseng 2002, s. 10), *Emir Ali* > *İmralı*, *kimse* << *kim erse ne*, Halç. *dāyı* “annenin erkek kardeşi” // Yak. *tāy* + *edzīy* // Trkm. *dayza* < Oğz. *dayaza* < -gerilmeyle- *tağay eze* < **tāy* “ana tarafından akaraba” [< Çin. *tà/dà* 大 “büyük” (Sertkaya, 2008, s. 150)]+ *ece* “abla” > *tayece* > *tayeze* > *teyze*, Kalmukça *tüngü* “bağlama ipi, kayış” < **tü:g-* “bağlamak” -*ün* “dügün” + *ül* “akit yapan iyi taraf” > **tügüngür* > ET *tünjür* “hıssım” > *dünür* “evlilik -*şihri-* yoluyla akraba”, *dünürcü* < *dünüröcü* < **dünürücü* < *dünür gürcü* < *tünjür* + *kürçi* < *tünjür* + *kör±* “*kür* “gece savaşçısı; güneşten teni kavrulmuş, yanık tenli, gece görünmeyen” [< ET *kül* “kahramanlık unvanı” < **köl* > *çor*] + *çi* > *kör-üm* “bakım” + *çi* “münecim” > *görümce* “vakitsizce gelin adayı olan kızı görmeye giden kişi” // Yak. *tüngün körüççü* “silahlı görümce” ayrıca bk. (Aydemir, 2013, s. 625). Tarihi ses olaylarında söz içinde z-s gibi birbirine yakın ünsüzlerin kakafonisi de orta hecede ekin ünsüz değişmesiyle dar ünlülü ekin düşmesini sağlar: *közsüz köpek/tebek* “kör fare” > *közsüztöbek* > *köztebek* > *köstebek* > Kıp. *köstek* (Zhamalihan, 2016, s. 237).

2.1.2.2.4. son seste ünlü düşmesi: Daha çok Batı dillerinden de alınma kelimelerin görülmektedir. Bu örnekler dilin Türkçeleştirme gücünü gösterir (İşihara, 2005, s. 2). Yine makalenin hacmini aşmamak için yeteri sayıda örnekle yetinildi: *abbas* “yolculuğu aklına koyan” < Ar. ‘*abbāsi* “İran Şâhi”, *Adana kebab* < *Adana kebabi*, *Alibeköy* < *Alibeyköyü*, *canfes* “iki renkli gibi görünen ipek kumaş” < Far. *cān-fzā* [*fzāden* “artırmak” mastarından], *dipnot* < *dip notu*, *enginar* < Yun. *enginara*, *epey* < *epeyi*, *fener* < Yun. *phanari*, *fiyonk* “kelebek biçimi” < İt. *fianco*, *gamet* “Erkek veya dişi üreme hücresi, cinsiyet hücresi.” < Fr. *gamète* < Yun. *gámos* “dügün yap-“+*t* “eylem adı yapan mastar eki”, *güvey* < *güveyi*, *iştah* “yemek yeme isteği” < Ar. *işhā* “arzu”, *herek* < Yun. *kharaki* “Bitkilerin sarılması ve dik durması için yanlarına dikilen kazık.”, *ihlamur* < Yun. *phlamuri*, *Kadıköy* < *Kadıköyü*, *kırlent* < İt. *ghirlanda*, *kaşkaval* “oval şekilli yumuşak peynir” < İt. *caciocavallo*, *kumral* < *koşur* “kahverengi” + *al* “kırmızı”, *lağım* “pis

susların aktığı geriz⁶ < Ar. *lağm* “tünel” < Yun. *lakkoma* “hendek”, *lav* < İt. *lava* < Hint Avrupa **lewh₃*- “yıkamak”,⁷ *leş* < Far. *lāşē*, *manyat* “uç çifte balıkçı kayığı” < İt. *menaida*, *matiz* “çok sarhoş veya sızmış olan” (< Yun. *matizo* < E Yun. *methýskō* [*meth-oos'+ko*], *meth* “sarhoş” +*y* “mayalanmış içki”, *oosfer* “Bitkilerde erkek gamet (üreme hücresi) tarafından döllandikten sonra yumurtayı meydana getiren dişi gamet.” < Fr. *oosphère*, şarap⁸+s “sarhoş” +*kō* “passive”), *mersin* “güzel kokulu ağaççıl Akdeniz iklimi bitkisi” < Yun. *mysine*, *potkal* < İt. *boccale*, *salam* < İt. *salame*, *serdümen* < Far. + İt. *ser-timone*, *palamut* < Yun. *palamyda*, *paraşol* “tek atla çekilen, üstü kapalı, yanları açık, dingilsiz asma araba” < *paraçol* < İt. *bracciola*, *pinel* < İt. *penelo* “Rüzgârın yönünü göstermek üzere direklerde şapka üstüne konan yelkovan biçiminde âlet.”, *punt* < İt. *punta*, *samsa* < *sambusa* < Far. *sanbüse* “-dudak buruşması gibi yapılan- üçken börek” < -*n türemesiyle*- *se+büse* [*büsidan* “öpüş”], *sülümen* “bağırsak tedavisinde kullanılan beyaz toz hâlindeki cıva klorür” < Ar. *suleymâni*, *sünger* < Yun. *şfungari*, *tuğla* < Lat. *tegula* (İşihara, 2005, s. 37). Adlandırmada halkın isim verdiği güzel bir örnek: *Anadol* “otomobil markası, 1966” < *Anadolu*.

2.1.3. Tekleşme

Yeteri sayıda örnek verilerek ünlü, ünsüz ve hece tekleşmesi şeklinde aşağıda işlendi.

2.1.3.1. ünlü tekleşmesi: *Vokal birleşmesi* (kontraksiyon) de denir. Gramer birliklerinde kimi zaman yan yana gelen ünlüler birleşerek tek bir ünlü oluştururlar. Bu *kaynaşma* sonucunda oluşan ünlü kimi zaman önceki, kimi zaman da sonraki ünlü gibi olur. İşte bu ses bilgisi olayına ünlü birleşmesi veya ünlü tekleşmesi denir. Bu birleşme sonucunda sözcükte daralma, kısalma veya büzülme görülür. Örnek: *gide* + *umadım* bu şekilde yan yana gelen *e#* ve *#u* vünlülerinin birleşmesi neticesinde büzülerek *gidemedim* şekli oluşur. Aynı şekilde *kahve* + *altı* > *kahvaltı* hâlini alır (Ergin, 1984, s. 52). Konuşma dilinde ise ünlü kaynaşması şeklinde ünlü tekleşmesi olur: *koperatif* < [*kōperatif*] < *kooperatif* < Fr. *co* “ön ek, işteşlik eki” + *opératif* “birlikte çalışan işçilerin kurduğu dayanışma şirketi” < *co+opérer* “işbirliği yapmak” < *opération* “işlem, ameliye”. Kelime ekleşerek ve birleşik kelimeler kurarak Türkçeleşmiştir: *kooperatifçi*, *kooperatifçilik*, *kooperatifleş-*, *kooperatifleşmek*; *kooperatif eğitimi*, *kooperatif market*, *kooperatif günü*, *kooperatif satış mağazası*, *kooperatif programı*, *kooperatif ilkeleri*, *kooperatif ortakları*, *kooperatifler birliği*, *ulusal kooperatif*, *evrensel/uluslararası kooperatif*, *kooperatifçilik kongresi*,

⁶ (Arg. *keriz* “çirkef, şerli kimsenin davranışına yol açacak şekilde davranan” < Far. *kāriz* < *kār* “iş” + *rihten* “dökmek, saçmak” > *keriz* “oyun” + *le-* “oyuna getirmek”).

⁷ **lewh₃*- > Lat. *lauabo* > Fr. *lavabo* “Rahibin elini yıkadığı kâse”.

kooperatif hareket, kooperatif kuruluş, kooperatif sermayesi, kooperatif hareket, kooperatif yılı, mesleki kooperatifçilik, kooperatif örgütler, Dünya Kooperatifler Günü Kutlaması vb.

2.1.3.2. ünsüz tekleşmesi: Sözcüklerdeki iki ünsüzden birinin düşmesine ünsüz tekleşmesi (consonant impriation) denilir.

2.1.3.3. hece tekleşmesi: Yansıma gibi sesçe birbirine benzeyen hecelerden birinde -genel olarak ikinci hecede- bir ünlü ve bir ünsüzün sözcükten kalkmasına hece tekleşmesi (haplologie) denir: *bar-ır > bar > var*, [ET *egsü-k > DLT egsü >] egsi sıyırın >> egsıyırın > egsıran > esıran* “hamur kesme aleti”, *kel-e yorur >> geliyor, tütünlük >> tünlük* (Tuna, 1986, s. 34).

2.1.4. Türeme ve Uzatma

“Bazen kolaylık kısaltma yoluyla değil ‘uzatma’ yoluyla da olabilir.” (Demirci, 2015, s. 38): Söyleyişte *tüfek* yerine “*tüfenk*”, *giderek* yerine “*giderekten*”, yoktur yerine “*yokturdur*” bu türden kullanımlardır (Karaca, 2021, s. 63). Alınma kelimelerde çift ünlü varsa bazen türemeyle Türkçeye uydurulur: *kuvars* < Alm. *quartz* veya ek varmış gibi davranılarak türetme olur: *pulluk* < Sl. *plug* (İşihara, 2021, s. 42).

2.1.5. Kaynaşma

Yine bitişerek oluşan kelime birleşmesi sırasında konuşma dilinde Adana ağzındaki gibi *haminne* < *hanım nine* orta hece düşmesiyle ve *ni-ni* ses tekrarı neticesinde kakafoniden kaçınmak için hızlı konuşmaya dayalı kolay telaffuz tercih edilirken yine kaynaşmayla en az çaba yasasıyla oluşur.

Ünlü+ünsüz, ünlü+ünlü, ünsüz+ünsüz ve hece kaynaşması şeklinde görülür.

2.1.5.1. ünlü + ünsüz kaynaşması: İkinci kelimenin başındaki ünsüz ve birinci kelimenin sonundaki ünsüz orta hecede ünlü açıklığında kendini koruyamadan kaybolur: *bedava* < Far. *bād* “yel” + Ar. *hevā* “hava”, *nitekim* < ET *ne+teg kim*.

2.1.5.2. ünlü + ünlü kaynaşması: Örnekler için bk. **geçişme** (krassis). Ünlü ile bitip ünlü ile başlayan iki sözcüğün geçişmesine/kaynaşması (ablaut, blending) bir ünlü eksilmesiyle oluşan birleşmedir. Buna daha çok alınma kelimelerden veya birleşmelerinden kaynaklandığından ikiz ünlülerden/dolaylı ünlülerden (diftonglardan) ayırmak için Türkçede *çift ünlüler* denir. Aslında ünlü çatışmasıdır (hiatus, syneresis): *aybeay* < T. ay + Far. be + T. ay, *iadeitibar* < Ar. *i‘āde* + *i‘tibār*, *otoerotizm* (felsefe/ruhbilim terimi, “özünerosluk, kişinin kendi vücudu üzerinde cinsel etkinliklerde bulunma sapıncı”) < Fr. *auto-éerotisme* vb.

2.1.5.3. ünsüz kaynaşması: İki ünsüzün tek ünsüzde kaynaşıp birleşmesine *ünsüz kaynaşması* (synaleph consonantique) denir. Seçki: Kzk. *mağan*, -ona şeklini *örneksemeyle-* *bana* < EAT *baña* < *beje* < *ben+ge* > And. ağz. (Urf.) *biye* ~ Elz. *baha* => *bahanne* < *bana ne*, *çık-* < **tşık-* < **tşık-* < *taş(ı)k-* < **tāl²+ık-*, *sucuk* < -ünsüz *düşmesi* ve *ünsüz kaynaşması*- **suğutçuk* < -*gerilme-* *suğut* "bumbar" < *süt* [+t çoğul şekli] // Moğ. *sün* < DLT *süt* < *sū-* "sıvının akması" > **süd-* "(sıvı) sızdırmak, damlatmak" > *süz-* [*sül* "ette ve ağaçta olan yaşlık" ve *gerilmeyle* Moğolcada *sigü-* "köpüğünü veya kaymağını almak, süzmek, sızdırmak".] yine ET *süçig*⁸ "tatlı" < *süt+si-* "tatlılaşmak" ayrıca fonolojik başkalaşmayla > *sū-* > *sub* > *suw* > *suv* > *su(y)*, ET *Tuñukuk* < *tun* "ilk" + **yukuk* "vezir" (Böler 2021: 208), [*yan* "taraf; OT'de benenin bir tarafı, ET'de kalça kemiği"] *yana* (*çekil-*) < EAT *yaña* < *yan+ğa*.

2.1.5.4. Hece kaynaşması: Yan yana gelen iki sözcükten birincisinin son sesi ile ikincisinin önsesinin birleşip kaynaşması ve dolayısıyla ortadaki seslemin kaybolmasıyla hece sayısının azalması olayına *hece kaynaşması* (syllable contraction) denir: nesne < EAT nesene < ET ne er-se ne, bedeva < bad-i hevâ < Far. *bād-āvar* "yel getirdi". Dil birliğindeki her yitim birimi hece kaynaşması değildir. Görüldüğü üzere en az ünlü+ünsüz ya da ünsüz+ünlü şeklinde iki ayrı ses türünün iç içe geçerek hece sayısını azaltarak hece kaynaşmasına sebep olması gerek. Lehçelerde daha kolay görülür: Özb. *bopt* < *boptı* < *bolup turur*, Başk. *eşu* < *ene şu*, Başk. *süytip* "şöyle" < *sola yetip* (Ersoy 2017, s. 40), Kzk. *jiber-* "göndermek" < *id-i ber-* "gönderi vermek", Kzk. *äkel-* < *äpkel-* < *alıp kel-*, *apar-* < *alıp bar-vb*. Hece kaynaşması hece düşmesinin bir ileri safhasıdır. Sadece hece sayısı azalmaz aynı zamanda içinde bir veya birden fazla ses olayını da barındırarak yeni kelimeyi tanıyabilmek için art zamanlı şekilde karşılaştırma gerektirir. Burada devreye köken bilgisi girer. Özel isimler bile lehçenin yazı diline geç geçmesinden dolayı tanınmaz hâle gelir: Kzk. *äbilmembet* < Ar. *Ebu el-Muhammed*.

2.1.6. Büzülme

Büzülme (contraction) gerilmenin tersi olan bir ses olayıdır. İki vokal arasındaki konson varlığını sürdürmeyince ünlü uzunca telaffuz edilir. En çok da yazı dilinde işaret olarak sesin resmi olan yumuşak /ğ/ ünsüzü her ne kadar ([*doal*] < *doğal* gibi) yazılsa da telaffuzda işitilmez. Sadece art zamanlı değil, aynı zamanda descriptive olarak eş zamanlı şekilde ekleşme

⁸ **süçig* >> Kzk. *tuşşı* 'tuzsuz yemek; acılaşmamış ayran, kıyma vb.', Kmk. *duşşı* 'tatlı, tuzsuz' (krş. Tkm. *süyci* ay., DLT *süçig* ay. (Eker 2013: 163). O zaman sözcüğün arkaik kökeni iki yönde *sucuk* < *suğut* ~ *su+b* << **δū* "öz su" > *sü+t* şeklinde fonolojik başkalaşmayla gelişmiş olur.

sırasında ([çocua] < çocuğa < çocuk+a) görülüşü için betimlemeli gramer konusuna girer. Bazın ([deirmen] < değirmen, [pıar] < pınar⁹ gibi) alçalan ve yükselen diftong da oluşur. Nadiren önce gerilme sonra büzülme olabilir: *yirmi* < *yigirmi* < *yigirmis* < **yi:gir* “iki” +*miş* “on” < -ses yarılması sonrası gerilme ile ünsüz türemesi- **di:ki+l+mil* < **δül+mil* > Kor. *dul* “iki” ~ Kor. *seu+mul* “yirmi”. Alınma kelimelerde dâhi olur: *müendis* < Ar. *m^üh^end^s*. Yazı dilinde seyrek görülür. İki ünlü arasındaki ünsüz birleşince aradaki ünsüz düşer ve konuşma dilinde daha rahat görülür: (*bar bar*) *bağır* < *bağır-*, *Çarşamba* < Far. *çehâr* “dört” + *şenbe* “gün”, *çual* < *çuval* < Far. *çül*, *döüş* < *dövüş*, *dün* < *düğün*, *î* < *iyi*, *pislini* < *pisliğini*, *sâp* < *sahip*, *sîr* < *sığır*, *yît* < *yiğit*, *your-* < *yoğur-*.

2.1.7. Toplaşma

Toplaşma (synerese) daha çok kaynak bir dilden alınan sözcüklerde biri vokalle sonlanan, diğeri vokalle başlayan ve yan yana bulunan iki heceden birindeki vaokalin (*v*, *y* gibi) sürekli bir konson hâline gelerek korunan heceye bağlanmasıyla oluşan ses değişimidir. Türkçede bu ses olayına ünlü çarpışmasını (hiatus) önlemek için başvurulur. Batı kökenli -daha çok Osmanlı döneminde- Fransızca ve Yunanca gibi dillerden alınan kelimeler: Yun. *boréas* “boran, kuzey fırtınası” > *boryaz* > *poyraz*, Fr. *équateur* “eşitleyici” > *ekvator* “Dünya küresini kuzey ve güney olarak iki eşit parçaya ayıran enlemesine hat”, Fr. *maniakue* “saplantılı” > *manyak* “deli” - bir de yalancı eş değer kelime olan Şaman hırkası *manyak* var.- , Yun. *phaëton* “mitolojide helios’un arabasını deviren” > Fr. *phaëton* “kiralık at arabası” > Osm. *fatyon* > *payton*. Doğu kökenli Arapça ve Farsçadan alınan kelimeler: Ar. *'aca'ib* > *acayıp*, Ar. *'ammî* +Far. -*âne* > *amiyane*, Ar. *fa'ide* > *fatda*, Ar. *hala'ik* > *halayık*, Ar. *ka'im-i makam* > *kaymakam*, Ar. *kata'if* > *kadayıf*, Ar. *mâ'i* > *mavi*, Ar. *ma'üne* > *mavna*, Far. *se-pa* > *sehpa*, Ar. *sûfi* +Far. -*ane* > *sofiyane*, Ar. *şaka'ik* > *şakayık*, Ar. *ta'ife* > *tayfa*, Ar. *za'if* > *zayıf* (Yıldız 1999, s. 332).

2.1.8. Yutulma

Sesin, gırtlak üstü düzenekte yer alan organlar yardımıyla konuşma sesleri olarak şekillendirilip üretilmesi (artikülasyon) tarzına göre vokal oluşumunun temel dinamiği, dudaktan gırtlığa kadar olan (supralarengeal)

⁹ Anadolu ağızları sınıflandırılırken *konak* gibi atlastik anahtar bir sözcük olabilir: Tokat *puñar*, Ordu *punar*, Kars *puğar*, Pütürge *piyer* “göze”, Düzce *puar*, Erz. *pungar*, Yörük *buñar*, Kır. *puñar*, Harput *pahar* (Çağlıyan, 2013: 1079). Burdur *mûar* (Yıldız 2016: 13), Azr. *bulak* ve TT *pınar* aynı kökten gelir: *bulk* “onomotophe” +*a-* > *bulga-* > *buña-* > *buña-r* > *puña-r* > *pınar* <=> *bulak* < *bulğa-k;* > *bulğa-n-yuk* > *bulanuk* > *bulanık*.

boşlukların biçimlerini ve büyüklüklerini değiştirerek ön-arka, düz-yuvarlak ve yüksek (geniş)- dar (alçak) alarak farklı şekilde seslerin oluşmasıdır. Daralan ünlüler düştüğü için ünlü yutulması diye bir terim kullanılmaz. Aşağıda ünsüz ve -ki seslemin temeli ünlüdür- hece ve ses yutumu olarak alt başlıklar ele alınmıştır.

2.1.8.1. ünsüz yutulması: Ünsüz yutulması (consonant absorption) sözcük içindeki konsonun kendinden sonraki vokalin içinde erimeye fırsat bulamadan düşerek kaybolmasıdır. Burada /ğ/ konsonu önce sızıcılışmış ve akabinde /a/ vokalinin açıklığı içinde erimiştir: *içeri* < EAT *içerü* < ET *içgerü*, *iyi* < EAT *eyü* < ET *edgü*, *alan* < *yalgan.gören* < *körgen*, *kapak* < *kapğak* < *kapğak*, *orak* < *orğak* < *orğak*, *damak* < *tamak* < *tamğak* < *tamğak* < *tañğak* (Yak. **танғалай**, Alt. таңдай, Özb. tanglay). < *tañ* “dam, XIV. asırdan sonra ev çatısı” > ET *tam* “duvar”, *yalan* < *yalgan*.

Türkçe kökenli kelimelerde ünsüz yutulması art zamanlı iken ünlü yutulması alınma veya Türkçe kelimelerde (vocal absorption) çoğunlukla betimlemeli olduğu için metin üzerinde ya da konuşma sırasında artikülasyondan dolayı ekleşmede orta hecede yer alan yutulmaya yakın olan dar ünlü zaman zaman vurgusuzluktan dolayı bütünüyle yutulur. Ünlü yutulması çoğunlukla sözcük vokalle başlayan bir ek aldığı anda oluşur: *ağız* > *ağzında*, *alın* > *alınımın*, *ayır-* > *ayırıl-*, Far. *âyineğ* > *ayna*, ET *benjize-* > *benje-* > *benzemek*, *boyun* > *boynuma*, Ar. *‘umr* > *ömür* > *ömrümde*.

2.1.8.1. hece yutumu: Ön, iç ve ön seste olmak üzere üç alt başlık altında verildi.

2.1.8.1.1. ön seste hece yutumu: Yeni tek kelime oluşturan birleşik kelime yapımında olur. Söz başında ünlü veya ünsüz düşmesiyle seslem yitimi olur. Nadiren görülür: Osm. *çedik* “çizme” < OT *iç etik* “terlik” < ET (*iç*) *etük* “ayakkabı”, (*o*)*rostopoğlu* < *orospu oğlu* (Yıldız 2015, s. 250), *lan* “erkek adama kızma hitabı” < *ulan* < *oğlan* < *oğul+an*, *şöyle* < *uş öyle*, *şu* < *şol* < *oş ol*.

2.1.8.1.2. iç seste hece yutumu: Bk. *orta hece düşmesi* (haplogie). Kelimenin ortasında veya sonunda da ve ikincil kelimelerin ekleşmesinde görülebilir. Bir sözcükte yan yana olan ve sesleri boğumlanma nitelikleri bakımından benzer, eşit veya aynı olan iki heceden bir selemin eriyip kaybolmasıyla telaffuzda tek hece duyulması olayına denir. Daha çok ağızlarda ve konuşma dilinde görülür. Daha çok *n*, *r*, *s*, *z* ünsüzlerinde görülür: *alaman* < *alamazsın*, *soramıyoz* < *soramıyoruz*, *yanda* < *yanında* (Yavuz 2012, s. 583); *-DI^r* < *tur-ur*, *-yor* < *-A yor-ur*.

2.1.8.1.2. son seste hece ve ek yutumu: Tamlama yoluyla birleşik kelime türetirken 3. kişi iyelik ekinin düşmesiyle olur: Seçki: *hücumbot* <

hücum botu, *Topkapı* < *top kapısı*, *Ziya Gökalp Sokak* < *Ziya Gökalp Sokağı* (Demir & Yılmaz, 2014, s. 173). Ayrıca çok heceli alınma kelimelerde benzer sesleri içeren hecelerde de görülür: *mostra* “nümune” < İt. *mostrare* “göstermek”, *pipet* < *pipette* “borucuk”.

Ek-filinin geniş zaman şekli *tur-ur* > *turur* dil birimiyle yapılan *yok* < *yoktur* < *yok tur-ur* şeklinde son seste ek yutumu vardır (Alkaya, 2011, s. 346). Yine *var* ve *değil* de böyledir. Ayrıca tasviri fiil şeklinde de böyle bir durum var: Lehçelerde mesela Özb. *kel-e-di* < *kele tur* < *kel-e tur-ur* >> Kırg. *kel-e-t* “o geliyor”, yani “di” şimdiki zamanın hikâyesi değil 3. teklik kişi ekidir.

2.1.9. Erime

Tarihi süreçte XI-XIII. asırda başlamış olan ama o zaman daha tamamlanmamış -mesela Karluk (Çağ. ve Özb.) *tarik-tariq* < **tār-* “yaymak, tohum saçmak” -*ig*¹⁰ “darı, ekin” > Kıpç. ve Kırg. *taru - tarı - erime* (fusion) ses olayı bir sözcükte vokalden sonraki konsonun vokal açıklığı etkisiyle niteliği kaybolarak vokal içinde -*f*, *g*, *ğ*, *h*; *m*, *η*, *n* (genizleşmeyi ünlüye aktarır); *r*, *v*, *y*; /*ʕ*/ ayn (ع), hemze /*ʔ*/ (ء) konsonlarını uzatarak sıfırlanır. Sadece kelime içinde değil söz sonunda da olabilir. Esas sebep vokal açıklığıdır. Daha çok konuşma dilinde ve ağızlarda görülen bir ses olayıdır. Ekleşme sırasında /b/ ünsüzünde aslı ses /v, y/ şeklinde tezahür eder: *suvar-*, *suy+u* gibi. Seçki: ET *bilüg* > EAT *bilü* “bilgi”, Oğz. *buşak* “iç sıkıntısı” < DLT *buşgak*, Oğz. *çumuk* < DLT *çumguk* “ala karga” Far. *h^ast^e* “yaralı” +*hane* “ev” > *hastahane* > *hastâne*, ET *kapug* > OT *kapuw* > Kıpç. *kapuv* > EAT-Osm. *kapu* > *kapı*, ET *kamağ* > *kamu*, ET *köprüg* > EAT *köpri*, ET *kuğuğ* > *kuyu*, Oğz. *kuru* < DLT *kuruğ*, -Toharcadan- ET *ne* “hangi” +*teg* “gibi” > *neteg* “nasıl” > EAT *nite* > Osm. *nite kim* “nasıl ki”, Ar. *h^uşyātü’s-şā’l ‘b* “orkide, sahlep, tilki taşacağı” > *sâlep*, *sağlam* > *sâlam*, *sarıg* > (*sarū*) > *sarı*, ET *sub* > *suw* > *suv* > *suy* > *suø*, Ar. *t^evfiḳ* “uygun olma; özel ad” > *têfik*, *tapuğ* > *tapu*, *var-* > *vā-*. Konuşma dilinde erime: *bağlaan* < *bağlayan*, *bouk* < *boğuk*, *kâut* < *kâğit*, *souk* < *soğuk*, *valla* < *vallahi*, *yāmur* < *yağmur*; ağızlarda erime: *dēşirme* < *devşirme*¹¹ (Yıldız, 2016, s. 11), *gendii* < *kendini*, *mustaa* < *Mustafa*, Burdur *ōa* “ona” (Yıldız, 2016, s. 18), *sokā* < *sokağa*, *şē* << Ar. *şey* “şey” (Yıldız, 2016, s. 4), *tauk* ~ *toux* <

¹⁰ *tar-ig+la* > *tar+ø+la-ğ* “ekin ekilen yer” > *tarla*. Burada iki defa /ğ/ ünsüzü erimiştir. İlkinde ekleşirken açıklığını koruyamayarak yutulmuş, ikincisinde ise kelime sonunda erimiştir.

¹¹ *tér-* > *dér-* “dermek”; *dir-i-ş-ür-mek* > *derşür-mek* ~ (*ür-* > *vur-* gibi uzun ünlü kısalırken kakafoniden kaçınmayla /t/ ünsüzü düşerken /v/ türemesiyle) XVII. asır Osm. *divşür-* ~ *devşürmek* > XVII. asrın 2. yarısından sonra dudak uyumunun başlamasıyla *devşirmek*.

tavuk, yelle < *yerlere, yukardā* “yukarıdan” (Yıldız, 2016, s. 93) vb. Alınma kelime: *faaliyet* < Ar. *fa’aliyet*.

2.1.10. Geçişme

Klasik edebiyatta *tahfif* denir. Örnek: ki ol > k’ol. Bk. *ulama*. İlerleyici ve gerileyici yönde *geçişme* (krassis) ses olayında iki ünlü bir araya gelemeyeceğinden ilki vokalle sonlanan ikincisi vokalle başlayan birleşik sözcüklerde *ünlü çatışması* (hiatus) önlemek için unsurlardan bir tanesi telaffuzdan kaldırılmış ve konuşmadaki *karışmayı* (Tuna, 1986, s. 43) önlemek için tamlamayı oluşturanlar sözcükler yazı dilinde bitişik olarak birleşik kelimeye dönüştürülmüştür: *bura* < *bu + ara*, *güllaç* < *güllü + aş*, *kahvaltı* < Ar. *ḳ^hhvē* “içecek, özsu; 1450’lerde Yemen’den İstanbul’a getirilmiş.”+ *altı* < *alt* “bir şeyin yere bakan yüzü” +ı “3. kişi iyelik eki”, *ebem gömeci* “yaprakları yenen bir bitki” <= *gömeç* “çörek, bir çeşit ekmek” < *gömme aş*, *isot* < *ısı ot* < *isi-g ot* [*isi-g+lik* > *isilik*], *kendisi* < *kendüzi* < *kendözi* < *kendü özi* < *kentü öz*, *nasıl?* < *ne asıl* < Toh. *ne* “Türkçede soru *ha* < *ka?* ile yapılır.” +Ar. *aşl* “soy” *nesne* < *nesene* < *ne erse ne*, *n’eyle-* < *ne eyle-*, *nerede* < EAT *nirede* < *ne+ara+da*, *n’olur* < *ne olur*, *niçin* < *ne + için*, *nideyim* < *ne edeyim*, *orostopol* < *oruspu + oğlu* (Yıldız, 2015, s. 250), *ora* < *ol ara*, *oysa* < EAT *o+y+ise*, *sütlaç* < *sütlü + aş*, *şimdi* < *şu + imdi* < *uş imdi* < *oş amtı*, *şol* < *şu + ol*, *şura* < *şol ara*, *yazamadım* < *yaz-a u-ma-dı+m*.

2.1.11. Ulama

Metinde iki kelime arasında noktalama işareti kullanılmamışsa art arda ünsüzle bitip ve -4. hatırlatma hâriç- ünlüyle başlayan iki kelimeyi okurken -nadiren arkaik isimlerde- hecelemeyle bir zincirin halkaları gibi sıralanarak diksiyonda akıcılığı sağlayan sözcük birleşmesidir. Seçki: [*aksakayak*] < *aksak ayak*, [*Balıkesir*] < Yun. *palaió + kastro* “eski kale”, [*başefendi*] < *baş efendi*, [*gözdenirak*] < *gözden irak*, [*hederetmek*] < *heder etmek*, [*koşaradım*] < *koşar adım*, [*yolortası*] < *yol ortası*, [*yurdumunüstünde*] < *yurdumun üstünde*.

Uyarı: Okurken ölçünlü yazı dilinde ulama sırasında yerel aksanla avam şivesi kullanılamaz. Örnek: Halk. Ağz. *açığalan* < *açık alan*.

Hatırlatma-1: Ulamada ötümlüleşme olur. Örnek: [*ağacaltı*] < *ağaç altı* vb.

Hatırlatma-2: Birinci kelime k# ile bitiyor ve ikincisi art damak ünlüsüyle başlıyorsa o zaman kalın sıradan /k/ okunur. Örnek: *Büyükayı* < *Büyük ayı* vb.

Hatırlatma-3: İkinci hatırlatmanın tersi ise şöyledir: *yırtık elbise* < *yırtık elbise* vb.

Hatırlatma-4: Eğer ikinci kelime #h ünsüzüyle başlıyorsa h > ø şeklinde düşer: *erikoşafi* < *erik hoşafi*.

Hatırlatma-5: Halk şiirinde vezin gereği görülür: *Karacoğlan* < *Karacaoğlan*. Klasik şiirde ise *tahfif*¹² “ünlüden ünlüye ulama” (< Ar. *ḥaf* “malı azaldı”) yapılıdır: Kapalı (uzun vokalli ya da konsonla biten) bir seslemin¹³ aruz ölçüsü gereği açılması durumunda (gerektiğinde -çünkü bu *zihâf*¹⁴ da akla getirebilir-) (zihâfa başvurulmadan) uygulanan (~ uygulanabilen) bir işlemdir. Sonu konsonla biten bir sözcüğü, açık seslem elde etmek ya da bir kapalı bir açık (bir buçuk ~ medli hece)¹⁵ hece değerinden tek kapalı hece değerine düşürmek için yapılıdır. Bir kapalı bir açık yani *med*'e uygun kelime ve hecelerde *tahfif* olmuyor. Örneğin *peymân*'ın *mân* hecesi bir buçuğa uygun ancak gerekliyse *med*'e başvurulur.¹⁶ Burada ünlünün ünlüye ulanmasıyla iki hecenin -açık kapalı belirtmeksizin- vezin gereği tek heceye indirilmesi denilebilir) (Örn: ki ana=k_aña / ki ol=k_ol veya nice olur=nice_olur=nic_olur). *Tahfif* yapılan kısım apostrof ile de gösterilebilir. ki ol=k'ol / nice olur=nic'olur

Hatırlatma-6: Klasik şiirde iç ahenk bakımından ses bütünlüğü (yek âhenk) oluşturarak aruz vezninde ritim sağlamak için **ihtiyaç hâlinde** -*imâle*, *med*, *zihaf*, *tahfif* ve *teşdid* gibi ahenk hatası sayılan- *vasl* “ulama” yapılıdır. Böylece şiirde bir musiki elde edilir. Kapalı bir hecenin vezin gereği açılması durumunda uygulanan bir işlemdir. Sonu ünsüzle biten bir kelimeyi, açık hece elde etmek ya da bir kapalı bir açık (= bir buçuk) hece değerinden tek kapalı hece değerine düşürmek için ünlüyle başlayan bir sonraki

¹² *Kasr* ise vezin gereği kapalı veya medli kelimenin açık veya medsiz biçiminin tercih edilmesidir: *gâh-geh*, *dehân-dehen*, *gevher-güher*, *ejderhâ-ejdehâ*, *müy-mü*, *hakk-hak*, *İstanbul-Stanbul*, *Eflâtûn-Felâtûn*, *Aristo-Risto*, *kimsene-kimesne*, *hiç-hiç*, *çün-çü*, *eger-ger*, *egerçi-gerçi* vb.

¹³ Aruzda 3 çeşit hece vardır: 1. Açık (Kısa) hece, 2. Uzun (Kapalı) hece, 3. Medli hece (Bir buçuk hece).

¹⁴ *Z'hâf* (X karşıtı *imâle*): Aruzla yazılmış bir şiirde bir ünlünün, uzun okunması gerekirken ölçü zoruyla kısa okunmasına *zihaf* denir.

¹⁵ Aruz ölçüsünde kimi seslemlerin ilki kapalı ikincisi açık olmak üzere iki seslem değerinde kabul edilmiştir. Bu tür seslemlere *medli hece*, bir buçuk seslem ya da bileşik seslem denir. Medli heceleri dört grupta toplamak mümkündür: a. Bir uzun ünlü ve bir ünsüzden oluşanlar: *âb*, *âl*... b. Bir ünsüz, bir uzun ünlü ve bir ünsüzden oluşanlar: *yâr*, *nâz*... c. Bir kısa ünlü ve iki ünsüzden oluşanlar: *eşk*, *emr*, *ömr*... d. Bir ünsüz, bir kısa ünlü ve iki ünsüzden oluşanlar: *derd*, *zehr*...

¹⁶ Sonu *nun* ile (n) biten hecelerde de genellikle *med* yapılmaz. Sekt (x): Ulama bulunan yerde vezin gereği ulama yapılmaması. Med bulunan hecede vezin gereği med yapmamaya ise *sekt-i med* denir (Orhan Kılıçarslan'a şifahen verdiği malumattan dolayı teşekkür ederim).

kelimeye bağlamak; yani, “lâzım oldu”yu “lâzımoldu”; “âbâd oldu”yu “âbâ doldu”; “mest oldu”yu, “mes toldu”gibi, okumaktır:

“Artık demir almak günü gelmişse zamandan

Mechûle/ giden bir ge/mi kalkar bu/ limandan –Y. Kemal

– . . / . – . . / . – . . / . – . .

Mefûlü/ mefâilü / mefâilü / feûlün

Hatırlatma-8: Klasik şiirde *vasl* vezin gereği zaruri yapılmayı gerektirebilir:

Bir iş it kim / âñılasun / dünyede

Ey Necâti / fâ ‘ilâtün / fâ ‘ilât’

– . – . . / – . – . . / – . – . .

fâ ‘ilâtün / fâ ‘ilâtün / fâ ‘ilün

Hatırlatma-9: Klasik şiirde oluşturulan aruz vezninde vezin gereği ihtiyaç yoksa *vasl* yapılmaz. Yapılırsa taktîli okuyuşta problem olur:

“Nâmeyeğ sığ/maz Necâti/nüñ oransuz / kışşası

Göz yaşı ile / kapuñ a ‘arç / ola bâkî / mâ-cerâ

fâ ‘ilâtün / fâ ‘ilâtün / fâ ‘ilâtün / fâ ‘ilün

– . – . . / – . – . . / – . – . . / – . – . .

2.1.12. Dil Uyumu ~ Benzeşme (Assimilation)

Bir nevi benzeşme olan bütün ünlü ve ünsüz uyumları en az çaba yasasına girer. Gerilek dudak benzeşmesi görülür ve ayrıca dış arası ünsüzler yanlarındaki ünlüleri inceltince akabinde art damaktan ön damak sırasına ilerlek benzeşmeyle geçiş görülür. Alınma kelimeler de de benzeşme olur. Seçki: *uçkur* < iç *kur*, *sümbül* < Ar. *s^unb^ul* “başak şeklinde çiçek”, *yüzükoyun* < *yüzün kodu*. Uzak ve gerilek benzeşme de olur: *ekmek* < *etmek*, *öbür* < *o bir*, *yassı* < *yastı*. Alınma kelime örnekleri: *cambaz* < Far. *cân+bâz* [< *baxten*], *Çarşamba* < *çarşanba* < Far. *çehar+şenbe*, *iptida* < Ar. *ibt^uda*, *sarhoş* < Far. *s^er+h^oş* “başı hoş”. Dudak ünsüzü-ünlü bezeşmesiyle yuvarlaklaşma şeklinde benzeşme görülür: *pipo* < Fr. *pipe* “boru” [> -küçültme ekiyle- *pipette* > *pipet*]. Konuşma dilindeki tam benzeşme (complete assimilation) Karabük ağz. *ittiyaç* < Ar. *iht^uyâc* “gereksinme”, *vemme-* < *verme-*; [*yannış*] < *yanlış* yazı dilinde ise *amba* < *anbar* şeklinde yarı benzeşme (semi assimilation) olur ve –Kazak lehçesindeki sonant uyumu gibi- ekleşmede allomorf şekil birimler

görülebilir (Jomaa & Özyıldırım 2022, s. 43): *gorh-u+su+n+nan*, *hazırırıyır* < *hazır+rı-yır* < *hazır+lı-yor* < *hazırlayor* < Ar. + T *hâdir+layor*.

“Türkiye Türkçesinde özellikle düzlük-yuvarlaklık uyumu çerçevesinde birbirini takip etmeyen seslere baktığımızda kurala aykırı örneğin hiç olmaması (mesela ö’den sonra ö’nün, ı’dan sonra u’nun geldiği sözcük) veya yabancı kökenliler de dâhil çok sınırlı sayıda olması en az çaba yasasının başka bir tezahürüdür:

ünlü → takip etmeyen ünlü (sınırlı sayıda örnek)

a, ı → o, u (*kablo* < Fr. *câble* “halat, elektrik teli”, *avuç* < DLT *awut* < ET *adut...*)

o, u → o, ı (*horoz* < Far. *hurōs[tan]* “bağırmaq”, *rulo* < *rouleau* “yavarlak...)

e, i → ö, ü (Fr.: *terör* < *terreur*, *etüt* < *étude*, *likör* < *liqueur*; *virüs* < Lat. *virüs...*)

ö, ü → ö, i (*döviz* < Fr. *devise* “armalı”, *ümit* < Far. *umîd*)” (Karaca, 2021, s. 364).

2.1.12.1. Ünlülerle ilgili ses olayları: Aşağıda en az çaba yasasına göre ünlülerle ilgili ses olayları verildi.

2.1.12.1.1. ünlü daralması: Bazı dış arası ve akıcı “ç, ş, s; l, n, y” ünsüzleri geniş “a, e; o, ö” ünlülerini “ı, i; u, ü” önlüleri olarak daraltırlar (Hatipoğlu, 1961, s. 20). Söz başında işlek değildir: *imrahor* < Ar. *emîr-i âhûr*, *incir* < Far. *encîr*, *ispalya* “Bitkilerin sarılması ve dik durması için yanlarına dikilen kazık, herek” < Fr. *espazier*, *ispiyon* < Fr. (İt.?) *espio*. Başta /y/ ünsüzü Türkçe kökenli sözcüklerde ekleşme sırasındaki betimlemeli gramer çalışmasında eş zamanlı orak korpustaki kelimedeki kendinden önceki geniş ünlüyü söz içinde daraltır. Örnekleri çok olsa da yeterli sayı ile iktifa edildi: *diye* < *deye*, *gelmiyor* < *gelmeyor*, *niye* < *neye*, *yiyecek* < *yeyecek*. Art zamanlı olarak tek veya çok heceli Türkçe kelimelerde ise kendinden önceki veya sonraki (yanındaki) ünlüleri inceltir: *giyim* < *geyim* < *kedim*, *yeşil* < *yaşıl*, *yıka-* < *yayka-*, *yukarı* < *yokaru*, *yürü-* < *yoru-*. Sadece /y/ ünsüzü değil aynı zamanda dış ünsüzleri “c, ç, d, ş, s, t” ve “l, n, r, z” akıcı ünsüzleri de inceltici konsonlardır: *elma* < *alma*, *anne* < *ana* < **āna*, *biç-* < *bıç-*, *bin* < *bıñ*, *dil* < *tl*, *çıyan* < *çadan*, *dinle-* < *tınla-*, *giy-* < *kéd-*, *güzel* < *gözel* < *közel*, *hani* < *hangi* < *kangı*, *kardeş* < *karındaş*, *piş-* < *bış-*, *dış* < *taş* < **tāş*, *şiş-* < *sış-*, *şişman* < *şışman*; *uyan-* < *odgan-*, *yeni* < *yañı*, *yine* < *yana*. Ünlü daralması kaynak dilden alınma kelimelerde de görülür. Aşağıda dikkat çekici bir seçki verildi: *balina* < İt. *balena* ~ Fr. *baleine* “denizde yaşayan büyük memeli”, *çıra* < Far. *çerāğ*,

çimbalı “Orkestralarda kullanılan, iki yuvarlak madenden yapılmış vurmalı çalgı.” < *İt. cembalo, kiraz* < Yun. *keras, kubat* < Erm. *kopit* “Kaba, biçimsiz; utangaç.”, *manişka* < *İt. manesco* “Ağır yükleri kaldırmada kullanılan ve biri iki, diğeri üç dilli iki makaradan meydana gelen palanga.”, *musluk* < *Ar. maslūk, pıruhi* < Rus. *pirogi* “içinde peynir veya kıyma olan hamur yemeği” < T *börek* < OT *bögürek* “bohçacık” < -gerilme: ses yarılmasıyla araya fricative grimesi- ET *bögür* “böbrek” < *bö:r²* < *bö:l* “< *bö:-* “şişirerek ikiye ayırmak“, *tekfur* < Erm. *takavor, vido* “Bir oyunda ortaya konan parayı iki misline çıkarma.” < *İt. vedo*.

2.1.1.12.2. ünlü genişlemesi: Değişik -birincil uzun ünlünün dengeleyici tesiri (Tuna, 1960, s. 276), benzeşme, ünsüz ünlü etkileşimi vb.- sebeplerle ünlü genişlemesi olur. Dar ünlülerin genişlemesi eskicildir. Türk dilinin tarihi metinlerinde görülen dar ünlüler günümüz Türkçesinde pek kullanılmaz. Seçki: *ağaç* << **i* “orman” +*gaç* “küçültme eki”, *balta* < *baldu, buda-* < *butı-* < ET *būt* “bacak, ağaç dalı”, *bağırsak* < DLT *bağırsuk* “iç organlar”, *boğaz* < Krh. *boguz* < *bo-ğız*,¹⁷ *çolak* < DLT *çol-* “kesmek” -*uk* “sakat, tek kollu”, *kana-* < DLT *kanı-* (Ercilasun & Akkoyunlu 2014, s. 465) < **kā+n* < *-p^hā* > Jap. 皿 *hué* // Far. *hūn* < -gerilmeli şekil- Proto-Percian **h^vahun* > *vhoni* “Alm. *blut*, T kan” (Bartholomae, 1904, s. 1434) // DLT *kana-* “kan almak” < Moğ. *kana-* [aslı *kanı-*] (Işık, 2016, s. 66, 75), *orta* < *ortu, ocak* << *ötçuk, tepe* < *töpü, töre* < *törü*. Alınma kelimeler: *meşe* < Far. *bîşe, bornoz* < Ar. *burnūs*.

2.1.13. Ünlü Boşluğu

Ünlülerin oluşumu için ağızda *fonetik boşluk* (oral cavity) vardır. Burada dudakların ve dilin aldığı şekle göre çeşitli sesler oluşur. Ağız kanalının açıklığı dar/kapalı; geniş/açık ünlüleri; dilin durumu ön dil/arka dil ünlülerini; dudakların durumu geniş/yuvarlak vokalleri oluşturur. Ağız, dudak ve dil çevresindeki fonetik boşlukta kimi zaman bir vokal başka bir vokale doğru yönelmek ister. Bu isteğini bir vokali kendisine doğru çekme veya bir vokali kendisinden uzaklaştırma hareketiyle gerçekleştirir. Vokallerin birbirine doğru hareketi vokallerin evrimini başlatır (Uzun & Özek, 2020, s. 1546). Ses kıvrımı (vocal fold) ağız boşluğunda oluşarak ünlüleri meydana getirir. Bitişik seslemlerde ortaya çıkan ve araya giren bir ünsüzün olmadığı iki vokalin algıya dayalı olarak oluşturduğu boşluktur (Stockwell & Minkova, 1988, s. 358). Aynı seslemde iki bitişik ünlü ses

¹⁷ Hazar Tamgası “çok zamanlı mukayese, söz başından sonuna, geçmişten günümüze” sıralı kural kaidesince Altaistik karşılaştırma ile *boğaz* organ adı: *boğaz* < *bo-* “sıkmak” -*ğ*+ [*bo-ğ-ım* “eklem” < *bo-k-*]+*uz* “dualite eki” > [l “arkaik çokluk eki” > r “dualite”] Trkm. *bok+ur+dak*, Çuv. *pır*, Tuv. *boos(ta)* “boğaz, gırtlak”, Dolg. *uos* [p > ø, s < z < r² < l²] // Jap.-Kor. *m^veog* “boğaz, güç kuvvet” < **p^hōl²* > *hool(oy)* “boğaz” > Man.-Tung. (Evenki) *bil(ga)* “gırtlak”.

ortaya çıktığında görülür. Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin diftong şeklinde Yakutçada yükselen diftong, Türkmencede alçalan diftong ve Halaççada aşırı uzunluk şeklinde tezahür ettiği malumdur. Ünsüzün se değerini ünlüye katarak ikincil/dolaylı ünlülerin orta çıktığı da bilinmektedir. Alınma kelimelerde ise “çift ünlü” görülür. Seçki: *aktüel* “güncel” < Fr. *actual* -yükselen çift ünlü-, *aria* “Operada solistin orkestra eşliğinde söylediği, genellikle kendi içinde bütünlüğü olan parça; opera ezgisi; soylu” < İt. *aria* -söz sonunda yükselen diftong şeklinde çift ünlü-, *hercai* < Far. *her* + *cā* + Ar. *ī* -söz sonunda ek birleşmesinde iki ünlünün alçalan çift ünlü olarak yan yana gelmesi-, *nükleik* “hücre çekirdeğinde bulunan asit” < Fr. *nucléique* -alçalan çift ünlü-, *oosit* “büyüme evresini tamamlamış olmakla birlikte henüz döllenebilecek duruma gelmemiş dişi gamet” < Fr. *oocyte* -söz başında eşit çift ünlü-.

2.1.14. Göçüşme (metatez)

Daha çok Anadolu ağızlarında görülen istemsiz değişimlerdir. Söyleyiş kolaylığından dolayı oluşan en az çaba yasasıdır. Örnek: *çeyrek* < Far. *çār*+*yek*, *hoyrat* < Yun. Yun. *horyat* gibi. Uzak göçüşme de olabilir: *hızar* < Far. *hīrās* veya ünlü X ünsüz yer değiştirmesi ile göçüşme olabilir: *ısmar*(+*la*-) < Far. *sipār* gibi. Başka göçüşme örnekleri de var. Mesela üçlü olanlar: *keçi* < *eçkü* ya da hece göçüşmesi *gibi* X *bigi*, hatta kelime göçüşmesi var: *geçerli sebep* > *sebepli geçer*. Daha fazla malumat için bk. (Ersöz 2018, s. 2199). Halk ağzında birçok ses olayı ile beraber ünsüz göçüşmesi de görülür. Malatya ağzında *küskü* şeklindedir. Örnek: > *küzegü* “maşa” > *köseği* “ateşi karıştırmaya yarayan odun”dan “k” düşmesiyle *öseği* – *ösevi*, göçüşme ile *öysü* > *öğsü* > *öksü* ve *eysi* > *eğsi* > *eksi* “ucu yanmış odun parçası”, *iğsi* < *eğsi*; *kösengi*, *körsegü*, *kösregi*; *gözgü* (Dinç, 2014, s. 329) < **kō*- “yanmak” -z “ateş” < **kō*-d- > *kōn*- ~ *kōy*- “yanmak”, **kō*-d-*üg*+*ük* > *kōrük* “demirci körüğü” > -gerilmeyle- ET **kövü*-r- // Moğ. *köge*-“kabarmak” -r-*üg*+*ge* > *kögerge* “ak ciğer”.

3. Sonuç

Neticede daha çok çaba yasasının zıttı olan en az çaba yasasında *değişme*, *ötümlüleşme*, *ötümsüzleşme*, *önlüleşme*, *düşme*, *tekleşme*, *türeme*, *kaynaşma*, *büzülme*, *toplaşma*, *yutulma*, *erime*, *geçişme*, *ulama*, *benzeşme*, *daralma*, *genişleme*, *ünlü boşluğu* ve *göçüşme* ses olayları olduğu görülmektedir.

Ulama (vasl) ses olayında ise klasik edebiyata dair malumat da verilmeye çalışıldı. Hece ile ilgili *kaynaşma*, *yutulma* ve *tekleşme* ses olaylarının olduğu görüldü. Ayrıca söz aşında, söz içinde, söz sonunda, kelime

birleşmesinde, alınma kelimelerde e ekleşmede meydana gelen ses olayları gramerin üç boyutuyla (betimlemeli, eskicil, eş zamanlı) çok zamanlı bir karşılaştırma yapıldı. Yukarıdaki es olaylarında örneklemeler makalenin hacmini aşmamak için seçki yapılarak verildi. Daha çok çaba yasasındaki fonetik hadiselerin de ikinci seride yazılacak olmasıyla araştırmacılara bir bakış açısı kazandırılarak Türkoloji ve Altayistik bilimlere katkı sağlanmak istendi. Zıt iki yasanın ses olaylarının değerlendirilmesi ise hâliyle ikinci makalede yapılacaktır.

Altay dilleri, tarihi Türk lehçeleri, çağdaş Türk lehçeleri, Anadolu ve Rumeli ağızları ile edebi bilgiler açısından Türklük bilimine ve araştırmacılara faydalı olabilecek bir çalışma oldu.

Kaynakça

- Alkaya, Ercan (Çev.) Kudaşev, G. H. (2011). K. Timârgalin (Ed.) “Tatar Tâlânde Fonetik Hem Morfologik Üzgerâşler”, Âzlenüler, Uylanular, Tabışlar, Kazan: TKN 1989: 249-294, “Tatar Türkçesinde Fonetik ve Morfolojik Değişiklikler”, *Turkish Studies*, 6 (1): 322-357.
- Aydemir, Adem (2015). “Türk Dünyasında Bazı Dügün Terimleri Ve ‘Al Duvak’ Geleneği Üzerine”, *Turkish Studies*, 8 (9): 619-655.
- Bartholomae, Christian (1904). *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- Bogoroditskiy, Vasiliy Alekseyeviç (1953). *Vvedeniye v Tatarskoye Yazıkoznaniye ve Svyazi c Drugimi Tyurkskimi Yazıkami*, Kazan.
- Ceylan, Emine (1994). “Türkçe y- ~ ø, Halaçça h-, Çuvaşça ś, y-, v- Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, (4): 145-158.
- Çağlıyan, Ayşe (2013). “Harput ve Çevresinde Yer İsimlerine Coğrafi Bakış”, *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Elazığ, 23-25 Mayıs 2013.
- Çiçek, Sevim Erdem (2015). “Kıpçak Sözlüklerindeki Moğolca Unsurlar”, *Türk Dili Yılığ-ı – BELLETEN*, Ankara: TDK yayımları, 63 (1): 49-98.
- Demirci, Kerim (2015). “En Az Çaba Yasası ve Kazak Türkçesindeki Yaygın Örnekleri”, *bilig*, K15 (72): 25-42.
- Dinç, Ahmet (2014). *Türkçenin Kayıp Kelimeleri*, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Eker, Süer (2013). “Ana Türkçe Uzun Ünlülerin Kıpçak Dillerindeki Kimi İzlerine Dair”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Semih TEZCAN’a Armağan*, 13/13 (13): 1345-167.

- Ercilasun, Ahmet Bican (2000). “Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ses”, *Hasan Eren Armağanı*, Ankara: TDK yayınları, 128-134.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Dîvânü Lugâti't -Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Ergenç, İclal ve Uzun, P. ,B. (2017). *Türkçenin Ses Dizgesi*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1984), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ersoy, Habibe Yazıcı (2017). “Türkçede Ses Düşmesi/Hece Kaynaşması Problemi: Başkurt Türkçesi Örneği”, *Dil Araştırmaları*, Bahar (20): 35-48.
- Ersöz, Serpil (2018). “Türkçede göçüşme: tanım ve tasnif”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7 (4): 2189-2203.
- Gümüşatam, Gürkan (2013). “Eksiltim(ellipsis) ve Türkçede Eksiltim Türleri”, *Turkish Studies*, 8 (1): 1539-1552.
- Günay, Turgut (1978). *Rize İli Ağızları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi yayınları.
- Hasene, Hasene (2011). “Dilde En Az Çaba Yasası İlkesi Üzerine”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 1 (1): 1-6.
- Hatiboğlu, Vecihe (1961). *Türk Kelimelerinin Ön Sesleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları, 65 s.
- Işık, Utku (2016). *Karahanlı Türkçesinde Tıp Terimleri*, (Danışman: Ferruh Ağzca), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- İşihara, Aya (2005). *Yazı Dilindeki Alıntı Kelimelerin Türkçeleşme Süreçleri*, (Danışmanı: Musa Duman), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 208.
- Jomaa, Nayef ve Özyıldırım, İlyas (2021). “Assimilation of Sounds in The Turkish Language: A Case Study of High School Students At Karabuk Region (Turkey)”, *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi / International Journal of Current Approaches in Language, Education and Social Sciences (CALESS)*, 4 (1): 37-53.
- Karaağaç, Günay (2021). *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karaca, Hasan (2021). “En Az Çaba Yasasının Dil Alanlarında İşleyişi”, *Turkish Studies – Language and Literature*, 16 (1): 359-370.
- Martinet, André (1952). “Function, Structure and Sound Change”, *Word*, April 8 (1): 1-32.
- Öztürk, Jale (2017). “Türk Dilinde Daha Çok Çaba İsteyen Değişimler”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6 (4): 2182-2208.

- Sertkaya, Osman Fikri (2008), “Çince ‘大 Tay ~ Büyük’ Kelimesi ile Yapılan ‘Damla, Dayı, Teyze ve Dede’ Kelimeleri Üzerine”, *Türk Dili Dergisi*, (680): 150-159.
- Sertkaya, Osman Fikri (2015). “Elma Kelimesinin Kökeni Üzerine”, *Türk Dili*, 2014-2 (750, Haziran 2015): 63-66.
- Sevortyan, Edvard Vladimiroviç (1975). “Türk Dillerinde Kelime Başındaki Ünsüzlerin Düşmesi”, *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler*, (1972’den ayrınbasım), Ankara.
- Stockwell, Robert & Minkova, Donka (1998). “On Drifts and Shifts”, *Studia Anglica Posnaniensia*, (31): 283-303.
- Tekin, Talât (1995). Morfonemik Değişmeler: Dar Ünlünün Düşmesi” ~ ø ile Nöbetleşme, *Dilbilim Araştırmaları*, 103-109.
- Tenişev, Edhem Rahimoviç, Levitskaya, L. S., Pokrovskaya, L. A., Yuldaşev, A. A., Gacıyeva, N. Z., Musayev, K. M. ve Kovşova, A. A. (1984). *Sravnitel’no-istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Fonetika*, Moskova: İzdatel’stvo Nauka.
- Tseng, Lan-ya (2002). *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Tuna, Osman Nedim (1960). “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (8): 213-282.
- Tuna, Osman Nedim (1986). *Türk Dilbilgisi Ders Notları (Fonetik ve Morfoloji)*, Malatya: İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü yayını.
- Turan, Zikri (2006). *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Türk, Vahit (2003). “Türkçede Ön Seste Ünlü Düşmesi (Aphaeresis-Aphesis Örnekleri)”, (Bildiri: VII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 1999), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, (44): 223-233.
- Uzun, Cemile ve Özek, Fatik (2020). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fonetik Çevreye Bağlı O>U, U>O Değişimler”, *Turkish Studies - Language*, 15 (3): 1543-1573.
- Üçok, Necip (1951). *Genel Fonetik (Ana Çizgileri)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları.
- Yavuz, Serdar (2012). “Karakeçili Ağzı (Kırıkkale) III Ünsüzler”, *JASSS - The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, 5(6): 577-589.
- Yıldız, Osman (1999). “Dilimizdeki Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerde Görülen Fonetik Değişmeler”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (4): 321-338.

- Yıldız, Osman (2015). “Birleşik Kelimelerde Görülen Fonetik Hadiseler, Terimleri, Tanımları ve Örneklerinin Tasnifi Üzerine”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10 (8): 231-25.
- Yıldız, Osman (2016). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Geniz Ünlüleri”, *Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi*, (12): 1-24.
- Zhamalihan, Kulihila (2015). *Kıpçakçanın Söz Varlığı*, (Danışmanı: Mehmet Ölmez), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Doktora Programı Doktora Tezi.

Аңдатпа: Тіл саласында қарама-қарсы негізгі екі ереже бар: «ең аз күш салу заңы» және «ең көп күш салу заңы». Бұл мақалада «ең аз күш салу заңы» зерттелді. Түрік тіліндегі фонетикалық оқиғалар негізінен қарама-қарсы дыбыстық оқиғаларға сілтеме жасау арқылы анықталады. Бұл қарама-қарсы дыбыс құбылыстарының ең маңыздысы - жиырылу және созылу болып саналады. Бұл бір-біріне қарама-қайшы дыбыс құбылыстары түркологияда ғана емес, алтаистикада да негізгі құбылыс болып табылады. Алтаистикада дыбыстық эквиваленттілік маңызды. Бұл дыбыстық өзгерістер фоно-семантикалық дифференциация және морфофонологиялық өзгерістер арқылы тілдің дамуына үлес қосты. Сөйлеу тілі мен диалектілерде жазба тілі болмаған кезде өзгерістер тезірек жүреді, тіл бір жақты дамыса екінші жағынан стандартты болудан қалады. Бұл мақалада біз жазба тілден мүмкіндігінше көп мысалдар келтіруге тырыстық. Қажет болған жағдайда диалектілерден де, алтай тілдерінен де мысалдар келтірілді. Тілдің дыбыстық құбылыстарын тек сипаттамалық грамматикамен түсіндіру жеткіліксіз болуы мүмкін. Осы себепті диахрондық және синхрондық фонетикалық талдау қажет. Тілде «Хазар таңба» деп аталатын тізбектелген ережелердің базасы бар. Мұнда өткеннен бүгінгі күнге дейінгі сөздердің басынан аяғына дейін баруда үндестік бар: 1. K³ (p, δ, ĝ), 2. V:/, 3. L циклі, 4. d/, 5. W < G > K, 6 Қаз. ş > s, ç > ş; басқа s > h. Ең маңызды дыбыстық құбылыстарға «дауыстың бөлінуі», «бастапқы созылыңқы дауысты дыбыстың әсерінен пайда болған фонетикалық оқиғалар» және «күш» жатады. Түрік тілінің ең маңызды дыбыстық құбылысы орта түрік дәуірінде негізгі үш диалект тобын құраған Г дауыссыз дыбысына қатысты. Түрік тілі грамматикасындағы фонетикалық жағынан ең маңызды фонетикалық «ө» бірлігімен белгіленген пішін болып табылады. Ол бірліктің өзі қолданылмаса да, оның функциясы бар. Тағы бір мәселе, үлгі сөздер дыбыстық құбылыстары жағынан бір-біріне

жақын болып, «қосу, жиырылу, жиылу, жұту, балку, ауысу, ұлау» сияқты дыбыстық оқиғаларымен шатастырылуы мүмкін.

Кілт сөздер: Аз күш салу, көп күш салу, контраст, тізбекті ереже, шиеленіс, ауысу

(Мехмет ХАЗАР. ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ ҚАРАМА-ҚАРСЫ ДЫБЫС ЗАҢДАРЫ-I: ЕҢ АЗ КҮШ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ АЛТАИСТИКАЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ ЗЕРТТЕЛУІ)

Аннотация: В языке есть два противоположных основных правила: «закон наименьших усилий» и «закон наибольших усилий». В этом обзоре основное внимание уделялось «закону наименьших усилий». Фонетические явления в турецком языке обычно идентифицируются путем обращения к противоположным звуковым событиям. Эти контрастные фонетические явления сопровождаются сжатием и растяжением и являются фундаментальным событием не только в тюркологии, но и в алтаистике. С другой стороны, в алтаистике звуковые эквивалентности имеют основополагающее значение. Эти звуковые изменения способствуют развитию языка за счет фоносемантической метаморфозы и морфофонологических изменений. Изменения происходят быстрее, когда разговорный язык и диалекты не имеют письменного языка, и, хотя язык развивается с одной стороны, он перестает быть измеримым с другой. В этой статье была предпринята попытка привести как можно больше примеров письменного языка. В необходимых случаях прибегали к диалектам. Также были приведены примеры из алтайских языков. Простого объяснения звуковых явлений с помощью описательной грамматики может быть недостаточно. По этой причине требуется фонетический анализ, чтобы он был диахроническим (в увеличенном времени) и синхронным. В языке есть фундамент из последовательных правил, называемый «Хазар Тамга». Здесь есть хронологически развивающееся созвучие в переходе от начала к концу слова: 1. КЗ (р, δ, ğ), 2. В:/, 3. Цикл Л, 4. д/, 5. В<Г>К, 6. Кз. ш > с, ч > ш; Др. с > х. В звуковых явлениях наиболее важными являются «расщепление звука», «фонетические события, вызванные первичной длинной гласной» и «напряжение». Самая важная фонема турецкого языка связана с согласной G, которая образовала три основные диалектные группы в среднетюркский период. Фонетически самой важной фонетической единицей турецкой грамматики является форма, представленная нулевым ø. Даже если оно не само по себе, у него есть функция. Другое дело звуковые явления «слияние, сжатие, объединение, поглощение, плавление, переход,

присоединение», которые схожи по внешнему виду и их можно спутать с точки зрения фонетики.

Ключевые слова: меньше усилий, больше усилий, контраст, правило последовательности, растяжение, переход

(Мехмет ХАЗАР. КОНТРАСТНЫЕ ЗВУКОВЫЕ ЯВЛЕНИЯ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ АЛТАИСТИКИ-I: ЗАКОН НАИМЕНЬШИХ УСИЛИЙ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Mehmet HAZAR (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

UDC 81'34

DBTBL 16.21.37